2018-19

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - VIII /
Marathi Part - VI /
Hindi Part - III

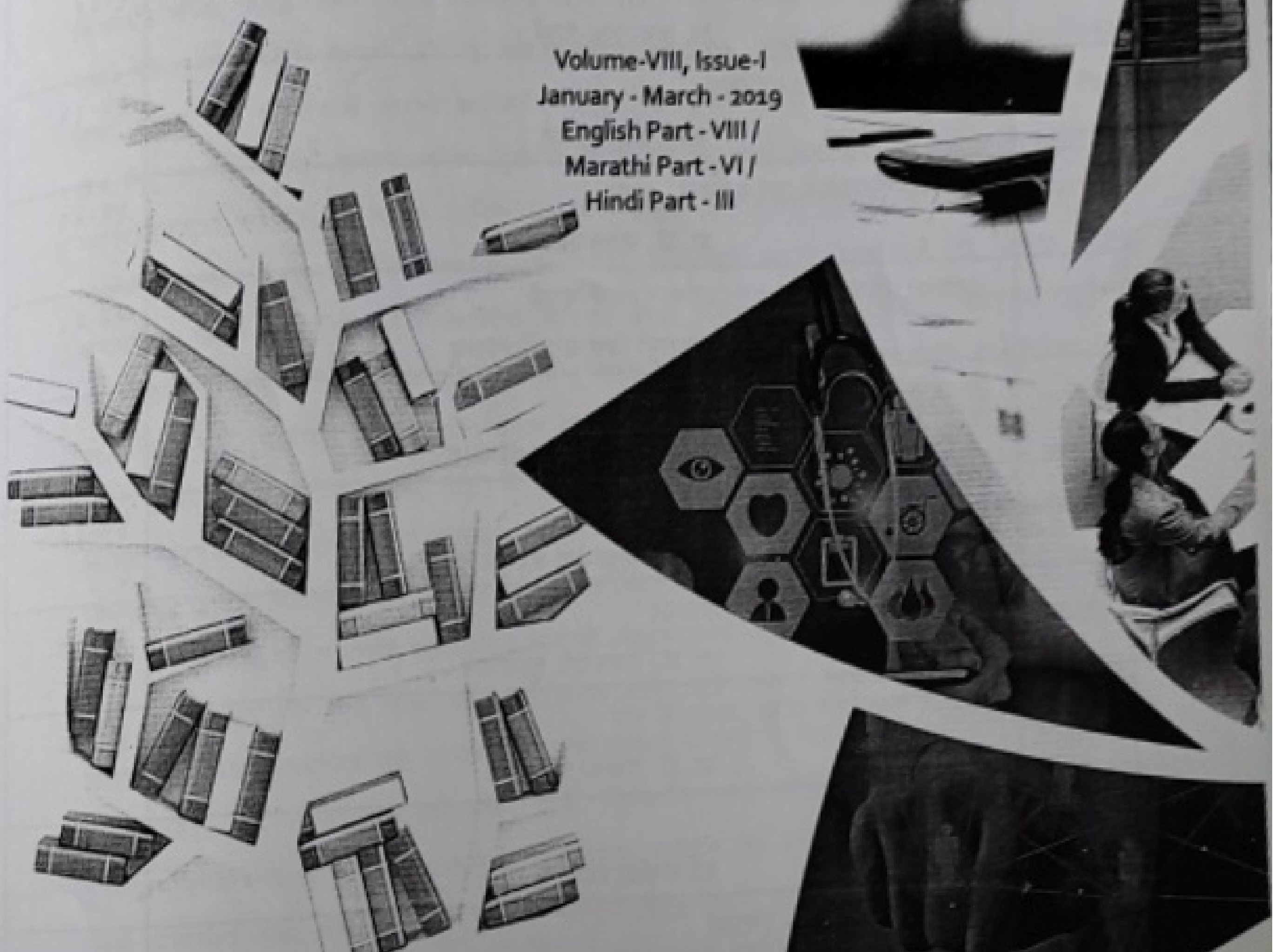

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - VI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मूलभूत कर्तव्ये आणि जागरुकता **प्रा. कल्पना एस. गोडघाटे**	१-५
२	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामधील वैदर्भीय महिलांचे नेतृत्व व सहभाग - विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा. डॉ. एन. आर. चिमुरकर**	६-८
३	भांडवलशाही, शहरीकरण व भारतीय महिला **प्रा. वाय. एस. माहुरे**	९-११
४	संगणक प्रशिक्षण आणि स्वविकास **ज्योति पांडुरंग इंगळे**	१२-१५
५	हैदराबाद मुक्तीसंग्रामात आर्य समाजाचे योगदान **प्रा. डॉ. सावंत एस. डी.**	१६-२१
६	भारताच्या संविधानातील मूलभुत कर्तव्य व त्याची जागृती **अमलपुरे विष्णुकांत विश्वनाथ**	२२-२४
७	लोकजागृती व वृत्तपत्रविद्या **प्रा. कविता चंद्रकांत लोहाळे/ताटे**	२५-२९
८	२१ व्या शतकातील जनसंपर्क माध्यमांची भूमिका **प्रा. अर्चना ज्ञानोबा अडसुळे**	३०-३३
९	महिला सशक्तीकरण व कौटुंबिक हिंसाचार **प्रा. डॉ. संजय एन. तुरुकमाने**	३४-३५
१०	आधुनिक भारत आणि स्त्रीचा : वास्तव की भास **प्रा. डॉ. गजानन रा. लोहवे**	३६-४०
११	महिला व राजकारण **डॉ. अरविंद सोनमाथे**	४१-४७
१२	तथागताचा पर्यावरणात्मक दृष्टिकोन **वंदना दशरथ थोंगडे**	४८-५४
१३	महिला व राजकारण **लता मोतीराम वाघमारे**	५५-५८

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१०. आधुनिक भारत आणि स्त्रीचा : वास्तव की भास

प्रा. डॉ. गजानन रा. लोहवे
मराठी विभाग प्रमुख, बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. घाटंजी जि. यवतमाळ.

सारांश

कोणत्याही शतकातील स्त्री ही आधिच्या शतकापासून पूर्णत: वेगळी अथवा पूर्ण विकसित कधीच
राहत नाही. तरीसुद्धा पूर्वीच्या शतकापेक्षा २१व्या शतकामध्ये तिच्यात जाणवण्याइतपत फरक पडलेला आहे.
शिक्षणाने तीला आत्मजाणिव आणि आत्मभान आले आहे. यामुळे सामाजिक दृष्ट्या शोषित असलेली आणि
धर्मने तिरस्कृत केलेली गुलाम स्त्री २१ व्या शतकात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि मानसिकदृष्ट्या
मुक्त श्वास घेत आहे असे म्हणणे धाडसाचेच होईल. यासंदर्भात ग्रामीण आणि शहरी असे स्त्री विकासाचे
दोन पैलू पडता येतात. ग्रामीण स्त्रीच्या तुलनेत शहरी स्त्री शिक्षणाने अर्थार्जन आणि अर्थाने स्वावलंबन व
स्वावलंबनामुळे स्वातंत्र या मार्गाने अधिक विकसित झाली आहे. असे असले तरी जागतिकीकरण आणि
खाजगीकरणामुळे कुटुंबासोबतच तिच्यावर नोकरीचीही जबाबदारी आली असल्याने ती अधिक व्यस्त व
तणावग्रस्त झाली आहे. तुलनेने तिच्यावरील कामाचा बोजा अधिक वाढल्याचे दिसते. भारतीय कुटुंबव्यवस्था
ही संस्कारांनी बांधलेली असल्याने स्त्री संबंधी संस्कारातून तयार झालेली गुलामीची मानसिकता अजूनही
बदललेली नाही. पर्यायाने परंपरा आणि नवता यामध्ये तिची मानसिक कुचंबना होताना दिसते. तुलनेत ग्रामीण
स्त्री परावलंबी असून तिला वस्तू मानणारी मानसिकता आणि मुलीचा जन्म नकोसा म्हणणारी माणसे स्त्रीला
आजही गुलाम म्हणूनच पाहताना दिसतात. २१व्या शतकातील स्त्रीमध्ये झालेला बदल हा संविधानाने दिलेल्या
सुविधांमुळे आणि शिक्षणाने होत असला तरी प्रत्यक्ष स्त्रीच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन झालेले दिसत नाही.
तिची असुरक्षितता ही रामायण काळापासून अजूनही कायम आहे आणि तिच्यावरील शंकांमुळे आजही अनेक
सीता अग्नीपरीक्षा देत आहे किंवा अग्नीमध्ये जळत आहे. हेही वास्तव आपल्याला नाकारून चालणार नाही.
जगाच्या तुलनेत भारतातील स्त्री २१व्या शतकातही फारशी बदललेली दिसत नाही.

२१ व्या शतकातील स्त्री याचा अर्थ 'भारतातील २१ व्या शतकातील स्त्री' एवढाच मर्यादित
स्वरूपाचा घेतलेला आहे. कारण २१ व्या शतकातील भारतीय स्त्री आणि पाश्यात्य देशामधील मुक्त आणि
काही प्रमाणात स्वैर वागणारी स्त्री यामध्ये मूलभूत फरक आहे संस्कारांमध्ये बांधलेली, स्वत्वाची फारशी
अजूनही जाणीव न झालेली भारतीय स्त्री पाश्चात्य स्त्रीच्या दृष्टीने अजूनही मागेच आहे म्हणून २१ व्या
शतकातील केवळ भारतीय स्त्रियांचाच येथे प्रामुख्याने विचार केला आहे.

जेव्हा आपण २१ व्या शतकातील स्त्रीयांचा अंदाज घेतो तेव्हा तिची गुलामीची किंवा स्वातंत्र्याची
पूर्वपिठीका पहावी लागते. कारण वर्तमान हे भूतकाळाचे अपत्य असते. प्राचीन काळात जेव्हा आपण डोकावतो
तेव्हा महाभारत आणि रामायण काळात म्हणजेच इ.स.पूर्व ३००० च्या आसपास स्त्रियांचे स्थान काय होते?

विचार केला तेव्हा पुरूषसत्ताक पद्धती असल्याने स्त्रीला दुय्यम याचा पत्ता लागतो. रामायणाचा विचार केला तेव्हा पुरूषसत्ताक पद्धती असल्याने स्त्रीला सिता ही एका मोठ्या भूप्रदेशावर राज्य करणाऱ्या आणि त्याकाळात सर्ववंद्य असलेल्या चारित्र्यसंपन्न (?) राजाची पत्नी होती. तरीसुद्धा रावनाने पळवून नेली. याचा अर्थ तेव्हाही स्त्रिया नव्हत्या. दुसरे असे की त्या स्वत:चे रक्षण करण्याइतपत सबल नव्हत्या. म्हणजेच परावलंबी चारित्र्यसंपन्न सीता असूनही रामाने पुन्हा पुन्हा अग्नीपरीक्षा घेतल्यानंतरही लोक निंदेस्तव सीतेला धर्मपत्नीला वनवासात सोडून दिले. ही स्त्रीकडे पाहण्याची दुय्यम दृष्टी महाभारतकाळातही दिसते. द्रौपदी होती, अहंकारीही होती. असे असले तरी द्युतक्रिडेमध्ये स्वत: पांडव हरल्यानंतर वस्तूप्रमाणे पत्नीला लावण्याचे कारण नव्हते. मात्र पत्नीची मालकी ही तिची स्वत:ची नसून ती तिच्या पतीची,'मालकाची' हाच विचार येथे दिसतो. याचा अर्थ याही काळात स्त्रिया स्वतंत्र्य नव्हत्या. त्यांचा वस्तू पलीकडे विचार होत नव्हता हेच प्रतीत होते.

गार्गी, मैत्रेयी या पुराणकाळातील स्त्रिया अत्यंत विद्वान होत्या असे दाखले मिळतात. पुरूषांसोबत वादविवाद केला, त्या विदुष्या होत्या असे आपण त्यांच्या बुद्धीमत्तेची स्तुतिसुमने मात्रएकदा मैत्रेयी ऋषीसोबत संवाद करत असताना ऋषीला तो आवडला नाही तेव्हा त्यांनी मैत्रेयीला दम दि आणि तिला चूप बसविल्याचे संदर्भ काही पुराणांमध्ये मिळतात. सांगण्याचे तात्पर्य असे की याही विदुषी आपले विचार व्यक्त करण्याचे पूर्ण स्वतंत्र्य नव्हते.

मनुस्मृती काळामध्ये तर स्त्रिया या पुरूषांच्या अधिनस्त असलेल्या दिसतात. त्यांना स्वत:चे अस्तित्व नाही. त्यांना पुरूषांनी सांभाळावे व त्यांनी पुरूषांवरच अवलंबून रहावे ही पराधीनता मनुस्मृतीने स्त्रियांमध्ये निर्माण केली. ही पराधीनता आजच्याही शिक्षित, कमावत्या स्त्रियांमध्येही एवढी भिनलेली आहे की आजही 'मालकाला' विचारल्याशिवाय साधे एक किलो टमाटेही त्या घेत नाही वा दोन किलोमिटर पुढे जाण्याचा निर्णय स्वत: घेत नाही हे समाजातील भयान वास्तव आपल्याला नाकारता येत नाही.स्त्रियांमधील हे परावलंबित्व एकाला देवत्वाला, स्वामीत्वाला पोचवते तर दुसऱ्याचे अस्तित्वच नष्ट करते. ही एकसुरी आणि एकमार्गी कुटुंबव्यवस्था आजही भारतामध्ये संस्कार या नावाखाली चालू आहे.

मनुस्मृती आणि त्यानंतरच्या काळामध्ये स्त्री ही माणूस राहिलीच नाही तर ती वस्तू झाली. म्हणूनच आजही स्त्रियांच्या संदर्भात 'माल'हा शब्द वापरतात.ग्रामीण भागांमध्ये आजही मुलींचे लग्न झालेल्या बापाला विचारले की,''काहो, तुमच्या मुलीचे लग्न झालेकाय?'' तर तो सहजच बोलतो.''हो, मागल्या वर्षीच माझी मुलगी खपली!'' (खपली म्हणजे विकली.) विकणे हा वस्तुचा गुणधर्म आहे. स्त्रीची या काळात किती अवनती झाली याचा प्रत्यय तुलसीदासाच्या रामचरित्रमानस मध्ये येतो. **''शुद्र ढोर पशू नारी ये सब ताडण के अधिकारी''**ढोर,पशू च्या रांगेमध्ये तुलसीदासाने स्त्रियांना उभे करून तिला मारण्याचा अधिकार पुरूषांना बहाल केला आहे. तर पुढील कर्मकांडांच्या संत काळामध्येही **'चतुवर्गचिंतामणी'** या हेमाद्री पंडिताच्या ग्रंथात ३६५ दिवसांमध्ये२००० व्रते स्त्रियांसाठी सांगितली आहे आणि स्त्रियांना चूल आणि मूल मध्ये बंदिस्त करून सेवा हे व्रत घालून दिले. पुढे सेवा हेच तिचे कर्तव्य झाले. आणि त्यातूनच ती चक्रव्युहाप्रमाणे अडकली व आजही

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

त्यातच पृथ्वीप्रमाणे पुरूषांच्या भोवताल फिरता फिरता स्वतःच्या गुलामीला आभुषण मानून स्वतःभोवतीही अविरत फेऱ्या मारीत आहे.

स्त्रियांच्या गुलामीचा, शोषणाचा ऐतिहासिक आढावा घेतल्यानंतर आज २१ व्या शतकाच्या उंबरठयावर स्त्री ही इतिहासकाळातीलच उभी आहे की भविष्यातील गुलामीची कोंडी फोडण्यासाठी आधुनिकतेचे, विज्ञानाचे आयुधे घेवून विद्रोह करणारी बंडखोर म्हणून उभी आहेयाचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

२१ व्या शतकातील स्त्री

भारतीय स्त्रीचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते की भारतातील धार्मिक मानसिकतेने आणि पुरूषी अहंकाराने शुद्रांप्रमाणे स्त्रियांनाही शिक्षणाची दारे बंद केली होती. माणूस म्हणून त्यांना कोणतेही स्थान नव्हते. म्हणजेच समाजाचा अर्धा भाग निकामी झाला होता. इंग्रजांच्या आगमनाने नवे विचार आले त्यातूनच इंग्रजी शिक्षणाची इंग्रजाप्रमाणेच भारतीयांनाही आवश्यकता वाटली.बहुजनांमधील महात्मा फुलेंसारखी माणसे मुलींना शिक्षण देवू लागली आणि बहुजन समाजातील मुली शिकताहेत म्हणून पुढे अभिजनांच्याही स्त्रिया शिकू लागल्या. शुद्र समाजातील पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांमध्येही माणूसपणाची जाणीव इंग्रजी शिक्षणानेनिर्माण झाली. आपल्या अस्तित्वावर चर्चा झडली. याचा परिणाम म्हणून मुक्ता साळवे सारखी ६ व्या वर्गातील मांग मुलगी देवालाच धडक प्रश्नकर्ती झाली. पुढे ताराबाई शिंदेसारखी महात्मा फुल्यांच्या प्रभावळीतील स्त्री पुरूषांना तात्विक आव्हाण देवून 'स्त्रीपुरूष समानता' सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते. याची फुलश्रुती म्हणून आनंदीबाई रानडे परदेशगमन करतात आणि अनेक स्त्रिया शाळांमधून शिकून सावित्रीबाई होतात. ही शैक्षणिक जागृती केवळ शिक्षणापुरती नाही तर या जाणीवेने सबंध समाज ढवळून निघाला, धार्मिक मंथन झाले. सामाजिक समस्या व्यक्त झाल्या, सांस्कृतिक संदर्भ बदलले. हे स्थित्यंतर प्रबोधन काळाची फलश्रुती आहे.एकविसाव्या शतकातील स्त्री परिवर्तनाची ही नांदी म्हणावी लागेल.

२१ व्या शतकात स्त्री दास्यमुक्त झाली काय?

भारतीय स्त्रियांचा विचार करताना स्त्रियांना समाजाने दिलेला पर्यायी शब्दच म्हणजे गुलाम, शोषण, दास्य असा होता. तर कपटी, मूर्ख, नालायक, गवार, कुऱ्हाड, वाहाण, वस्तु असा धर्माने तिला अर्थ दिला होतो. जेव्हा आपण एकविसाव्या शतकाच्या समतामूलक संविधानाच्या दृष्टीकोणातून स्त्रीकडे पाहतो तेव्हा स्त्रीचे हे तिरस्कृतयुक्त पर्यायी संबोधने बदलली काय? या दुय्यम स्थितीतून ती बाहेर आली काय? तिच्याकडे पुरूषांची पाहण्याची दृष्टी बदलली काय? याचा विचार करावा लागतो.

या गोष्टींकडे पाहताना याचेही शहरी आणि ग्रामीण म्हणजेच शिक्षित, सुशिक्षित आणि अशिक्षित असे वर्ग पडतात. शिकलेली मानसिकता निश्चितच स्त्रियांना पुरूषांसमान मानायला तयार आहे. जुन्या काळातील स्त्रिला दूषण देणाऱ्या गोष्टी आज तो मानत नाही. कारण स्त्री आणि पूरूष यामधील अंतर स्त्रीने आपल्या बुद्धीवैभवाने आणि कर्तृत्वाने पार केले आहे. ती वस्तूनसून तिलाही मन, भावना आहे. आपल्यासारखेच स्पंदने असणारी म्हणून तो आज मानतो आहे. स्त्रियांनी सिद्ध केलेली पात्रता, आधुनिक काळात संविधानाने पुरूषांच्या मालकी हक्कांवर घातलेली बंदी, स्त्रीला प्रदाण कलेली समानता यामुळे आज स्त्री आत्मसंरक्षण

करू लागली आणि आत्मनिर्भरही होवू लागली आहे. म्हणून शहरातील सुशिक्षित समाजातील स्त्रियां केल्यास आज ती धार्मिक दास्यांमधून बऱ्याच अंशी मुक्त झालेली आहे.भारतीय स्त्रियांची गुलामी धर्माने नियत केलेली आहे. २१ व्या शतकातील सुशिक्षित स्त्रीने धर्माची चिकित्सा करण्याचा प्रयत्न आणि त्यातूनच तिच्या दास्य मुक्तीची चाहूल लागली. भारतीय दास्य हे धर्माच्या दोरांनी बांधून ठेवले माणसाने ते दोर तोडले की त्याच्या दास्यत्वाच्या बेडया आपोआप तुटतात.

ग्रामीण भागाचा विचार केल्यास अज्ञानामुळे आजही स्त्रीला स्वत्वाची जाणीव झालेली दिसत नवीन जगाशी, ज्ञानाशी ओळख नसल्याने नवीन दास्यमुक्तीचे विचार तिच्यापर्यंत पोचले नाहीत. धर्म, कर्मकांड हेच आपल्या उन्नतीचे, मोक्षाचे कारण आहे अशाच भ्रमात ती आजही आहे. धर्माने स्त्रि लादलेली कामे म्हणजेच बंधने हे तिला अज्ञानामुळे आपलेच कर्तव्य आहे असे वाटते आहे. कारणासाठी पुरूषांची मक्तेदारी अजूनही ती मान्य करत आहे. विवाह हा संस्कार आहे मानल्यामुळे नवऱ्या अत्याचार सहन करणारी स्त्री आजही ग्रामीण भागात आहे. ती स्वत: अज्ञानी, अशिक्षित असल्यामुळे अर्थार्जनाचे स्वतंत्र्य साधन नाही. शेती किंवा मोलमजूरीतून मिळणारा पैसा हा सवतंत्र्य राहत नसल्यामुळे संसारातील अर्थकारणात आपलाही वाटा आहे, आपणही कमावतो ही सुशिक्षित स्त्रियांची भाषा ती बोलत नाही किंबहूना तिच्यात ती जाणीवच नसल्याने तिचे आर्थिक महत्व राहत नाही.पर्यायाने तिच्या परंपरागत भूतिकेमध्ये फरक पडलेला दिसत नाही.

२१व्या शतकातील स्त्रियांचे प्रश्न

जागतिकीकरणाने आणि यंत्रयुगाने स्त्रियांचे प्रश्न कमी होण्याऐवजी अधिक वाढले आणि नव्या पद्धतीचे गुंतागुंतीचे झाले आहे. स्त्रियांच्या आधीच्या समस्या या सामाजिक, धार्मिक होत्या. तिच्या मानसन्मानाशी आणि धार्मिक स्वातंत्र्याशी संबधित होत्या पर्यायाने मानसिक अधिक होत्या. मात्र जागतिकीकरणामध्ये शहरी स्त्री दूरदूर नोकरी करू लागली. शासकीय सुरक्षितता कमी झाली आणि खाजकीकरणामध्ये ती अधिक असुरक्षित राहू लागली. नोकरीमुळे तिची घरची चूल आणि मुलाची ही जबाबदारी मात्र संपली नाही. कुटुंबातील इतर सदस्यांची स्त्री म्हणून तिच्याकडे पाहण्याची मानसिकता बदलली नाही. कौटुंबिक ताणासोबतच कार्यालयातील कामाचा ताण वाढला. बॉस सोबतच इतर पुरूषांशी अधिक संबंध व संपर्क येवू लागल्याने पुरूषी वासनेचाही मानसिक ताण व शारीरिक धुसमट वाढली. ती पैसा कमावते आहे पण नवऱ्याची मालकी पूर्णत: संपलीच असे नाही. घरकाम आणि नोकरी यामुळे ती मुलांकडे वेळ देवू शकत नाही. बरे मुलांवर संस्कार करण्याची जबाबदारी ही स्त्रिचीच आहे असे अजूनही पूरूष मानतो.पर्यायाने ही जबाबदारी ती पूर्ण करत शकत नाही. मुलांच्या स्पर्धांमध्ये आपली मुले मागे राहील काय? हा तणाव तिच्यावर असतो. समाजात, पुस्तकांमधून समानता हा शब्द तिने ऐकलेला असतो मात्र प्रत्यक्षात या बाबींचा वाणवाच दिसतो, त्यातून आलेली विफलता. ती पैसे कमावते मात्र खर्चाचे फारसे अधिकार अजूनही पुरूषाने दिलेले नाही किंवा तिनेही ते घेतलेली नाही. ही स्त्री शिकली, पैसा कमावू लागली मात्र स्त्री म्हणून आजही ती प्रचंड

असुरक्षित आहे.समतेने व्यापलेले आणि स्वातंत्र्याचा जयघोष करणाऱ्या २१ व्या शतकात स्त्री ही असुरक्षित आहे हे विरूदच या शतकाने लावले आहे. ही अत्यंत अशोभनीय बाब म्हणावी लागेल.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे प्रश्न यापेक्षा वेगळे आहे. ती आजही ग्रामीण समाजाकडून शोषित तर आहेच शिवाय घरच्या पुरूषांपासूनही तिचे शोषण होते आहे.'मुलगी झाली हो' ही मुलीच्या जन्माची आर्त किंकाळी आजही भृणहत्येला आणि मुलींना कमी लेखण्याला जबाबदार आहे. आजही ग्रामीण भागांमध्ये स्त्रियांचे आरोग्य हे धर्माने बिघडविलेले आहे. व्रतांमध्ये फसलेली, उपवासांमध्ये कुपोषित झालेली आणि अधिक स्वातंत्र्य नसलेली स्त्री आपल्याला ग्रामीण भागामध्ये पहायला मिळते आहे. ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षणाचा प्रश्न, हुंडयामुळे लग्नाचा प्रश्न, अज्ञान आणि दारिद्रयामुळे कुमारी मातांचा प्रश्न, स्त्री पुरूष समानतेचा प्रश्न आणि एकूणच 'स्त्री' ही स्त्री असण्याचाच प्रश्न २१ व्या शतकाला आव्हाण देत आहे. हे भयान वास्तव आपल्याला नाकारता येत नाही.

स्त्री मुक्ती आणि एकविसावे शतक

हजारो वर्षापासून दास्यत्वात असलेली स्त्री २१ व्या शतकात पूर्णपणे मुक्त झाली असे आपल्याला म्हणता येत नाही. मात्र कधी नव्हे तवेढी ती आता मोकळा स्वास घ्यायला लागलेली आहे. स्वतःचे मन आणि विचार ती आता व्यक्त करायला लागलेली आहे. आपण पुरूषापेक्षा कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही याचे ससंदर्भ दाखले तीने दिलेले आहे. पुराणातील स्त्रीयांसदर्भातील खुळचट विचार विज्ञानयुगात समप्रमाण तिने नाकारले आहे. शिक्षणाने जाणीव निर्माण झाली, नोकरीने अर्थार्जन करू लागली, संविधानाने प्रत्यक्ष समाजात तीचा राजकारणामध्ये सहभाग दिसू लागला लेखनांमुळे त्यांच्या जाणिवा निर्माण झाल्या. कायद्याने संरक्षण मिळाले. यामुळे स्त्रीला मूक्त स्वास घेता आला. याचा परिणाम असा झाला की या शतकात स्त्री जशी घराबाहेर पडली तशीच ती समाज, धर्म आणि संस्कृतीचा खोट्या आवरणाबाहेर पडली आणि स्त्री म्हणून स्वतःचे विश्व निर्माण करू लागली. हे तिच्या कुंठीत केलेल्या प्रतिभेला फुटलेले पंखच म्हणता येईल.

२१ व्या शतकात स्त्री बऱ्याचप्रमाणात स्वतंत्र्य झाली असली पण ती स्वयंपूर्ण झालेली दिसत नाही. तिचा स्वयंपूर्णतेचा प्रवास चौफेर झाला तरच स्त्रीचा विकास होईल असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ

१. ताराबाई शिंदे **स्त्री पुरूष तुलना** प्रतिमा प्रकाशन १३६२,औदुंबर अपार्टमेंट,सदाशिव पेठ,पुणे,१९९९
२. खोपडे डॉ.मधुबाला **स्त्रियांचे गद्यलेखन** स्नेहवर्धन प्रकाशन,८३६,सदाशिव पेठ,पुणे,२००५
३. तुलसीदास **रामचरित्र मानस सुदरकांड** गीताप्रेस गोविंदभवन कार्यालय गोरखपूर.
४. पाटील डॉ.लीला **भारतीय स्त्री जीवन** मेहता पब्लिशिंग हाऊस,सदाशिव पेठ,पुणे,१९९८
५. बापट विष्णूशास्त्री **मनुस्मृती** गिड्डमल संस्कृत पाठशाला,हैद्राबाद सिंध

2018-19

68

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 162 C | Mar. 2019 | ISSN – 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

WOMEN EMPOWERMENT AND SCIENTIFIC CHANGE

- EXECUTIVE EDITOR OF THIS ISSUE -
Dinesh R. Jaronde

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

४५. भारतीय स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणात संविधानाचे योगदान ....
प्रा.मनोज सोनटक्के, प्रा.डॉ.मिलींद भगत
४६. सक्षम महिला आणि राजकारण ....
प्रा. डॉ. विठ्ठल गो. चव्हाण
४७. महिलांचे आर्थिक सबलीकरण एक विवेचन ....
प्रा. डॉ.अपर्णा अ. पाटील
४८. मानवी अधिकार व महिला ....
डॉ. विजय टोंगे
४९. स्त्री सक्षमीकरणाचा ऐतिहासिक आढावा ....
कु. प्रिया प्रकाशराव इंझळकर
५०. ग्रामिण महिला व सक्षमिकरण क्षेत्रे ....
प्रा. डॉ. दिवाकर एन. कामडी
५१. महिला आरोग्य प्रबोधन ही काळाची गरज ....
प्रा.डॉ.अर्चना आ. निखाडे
५२. आधुनिक भारतातील एक महान सेवाव्रती : साधनाताई आमटे ....
प्रा. डॉ. लखपती बा. गायकवाड
५३. स्त्रियांचे बदलते सामाजिक, राजकीय व कौटुंबिक स्वरूप ....
डॉ. सौ. एम. आर. बलीवकर
५४. कायद्यातील तरतुदी व महिला सक्षमिकरण ....
डॉ.बी.व्ही.डोंगरे (पाटील)
५५. नैतीकता आणि महिला सशक्तीकरण ....
डॉ. मोहन दे. बानखडे
५६. महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महिलांचा सहभाग ....
डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत
५७. महिला व राजकारण ....
प्रा. सौ. रायठक दिपमाला विश्वनाथ
५८. कौटुंबिक कलह सोडविण्यांत महिला तक्रार निवारण केंद्राची भूमिका ....
प्रा. डॉ. साधना डी. बाघाडे
५९. महिलांचे राजकारणात सहभाग ....
प्रा. डॉ. सुधाकर जाबळे
६०. आंबेडकरी विचारदृष्टी आणि स्त्री मुक्ती ....
प्रा.डॉ. युवराज श्रीराम मानकर
६१. महिला सक्षमिकरण व कौटुंबिक हिंसाचार ....
प्रा. राजु दयारामजी चावके
६२. अहिंसा : गांधीजींचा विचार आशय ....
डॉ. माधव लक्ष्मणराव सोनेकर
६३. संत नरहरी सोनार १७५
प्रा. डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे
६४. महिला सबलीकरण एक आव्हान १७८
प्रा. डॉ. दीपक आनंदराव चौरपगार
६५. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार १८१
प्रा.डॉ. गजानन रा. लोहबे
६६. ग्रामीण पर्यटन : संधी व आव्हाने १८३
प्रा. निलेश दे. हलामी
६७. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळ्या पैशाचा प्रभाव १८६
प्रा.डॉ. जयेश मो. अवथरे
६८. बालकांचे हक्क आणि भीक मागणारी रस्त्यावरील मुले १८८
निलेश रामराव मगर १९१

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 161-C : Women Empowerment & Scientific Change
ISSN : 2348-7143
March 2019

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा.डॉ. गजानन र. लोहटे
मराठी विभाग प्रमुख,
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पाल, ता. ..., जि. यवतमाळ.

भगवान बुद्धाने माणसाच्या अधोगतीचे मूळ तृष्णेत शोधले आणि तृष्णा ही अज्ञानातून निर्माण होते हा विचार मांडला. तर महात्मा फुल्यांनी माणसाच्या शोषणाचे त्यांच्या अधोगतीचे कारण अविद्येत शोधले. विद्येमुळे माणसाला माणूस असल्याची जाणीव होते आणि ही जाणीव त्यांच्या आत्मोद्धाराला कारणीभूत ठरते. अंधारलेल्या युगात विद्येचे एवढे महत्त्व क्वचितच कुणी सांगितले असावे. 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच महात्मा फुले म्हणतात,

"विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."

शूद्रांच्या अधोगतीची कारणमिमांसा महात्मा फुले दृष्टी त्यात येते.

असे करतात. महात्मा फुले हे एकोणिसाव्या शतकातील समाज सुधारकांसोबतच महान शिक्षणतज्ञही होते. महात्मा फुल्यांच्या शैक्षणिक क्रांतीची बीजे इंग्रजांच्या उदारमतवादी धोरणात सापडतात. भारतीय समाजव्यवस्थेने धर्माची दारे जेव्हा बंद केली तेव्हा भारताच्या अंधार युगाला सुरुवात झाली आणि इंग्रजांच्या आगमनाने नव्या शैक्षणिक विचाराने प्रबोधन युगाला सुरुवात झाली. इंग्रज भारतात व्यापार करण्यास आले. एतद्देशीय माणूस त्यांना नोकर म्हणून पाहिजे होता. या निकडीतून भारतीय हाडा-मासाचा, रक्ताचा पण इंग्रजी मनाचा आणि इंग्रजी अभिरुचीचा माणूस तयार करण्यासाठी त्यांनी येथे शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार सुरू केला. या प्रवाहातील महात्मा फुलेंची पहिली पिढी होती. महात्मा फुलेंना इंग्रजी शिक्षणाच्या आणि इंग्रजांच्या समतावादी, सुधारणावादी तत्त्वामुळे फायदा झाला असला तरी फुल्यांनी इंग्रजांची पाठराखण कधीही केली नाही. मात्र सरकार कायदे करत असताना देखील एतद्देशीय लोकांच्या मूलभूत विकासाला फायदा होईल अशीच विचारसरणी त्यांनी मांडली. त्यासाठी त्यांनी प्रसंगी कठोर शब्दातही इंग्रजांना सुनावले. पाश्चात्य शिक्षणप्रणालीचा फुल्यांनी कडाडून विरोध केला. हे करत असताना शैक्षणिक सुधारणा होण्यासाठी हंटर आयोगापुढे निवेदन सादर केले. महात्मा फुल्यांनी सादर केलेले हे निवेदन एखाद्या शिक्षणतज्ञाने तोंडात बोटे घालावी इतके मुद्देसूद आणि दूरदृष्टीचे होते. आधुनिक महाराष्ट्रात ज्या अनेक सामाजिक, शैक्षणिक सुधारणा होऊ घातलेल्या आहेत त्यांचे सूतोवाच महात्मा फुल्यांनी केल्याचे दिसते. महापुरुषांची दूरदृष्टी महात्मा फुल्यांकडे होती म्हणूनच त्यांचे शैक्षणिक विचार आजही समाजाला मार्ग दाखवतात व समाजाला प्रेरणा देतात.

लॉर्ड रिपन या व्हाईसरॉयच्या कारकिर्दीत त्याने सर विल्यम हंटरच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमला. त्यालाच आपण हंटर आयोग असे म्हणतो. शिक्षण विषयक सुधारणा करणे हा या आयोगाचा उद्देश हेतू होता. या आयोगासमोर फुल्यांनी १९ ऑक्टो. १८८२ रोजी एक निवेदन सादर केले. त्या निवेदनात महात्मा फुल्यांची शैक्षणिक कार्याचा अनुभव यासोबतच एतद्देशीय लोकांविषयीची तळमळ आणि इतिहासाच्या परिशीलनातून भविष्याचा वेध घेण्याची

१. ब्रिटिशांच्या शिक्षण पद्धतीला विरोध :

लॉर्ड मेकॉले याने भारतात ब्रिटिशांच्या शिक्षण पद्धतीचा पाठपुरावा केला. यामध्ये सरकारला सर्व लोकांना शिक्षित करण्याचा उद्देश नव्हताच. उच्च वर्गाला आधी प्रशिक्षित करून त्यांनी अवगत केलेले शिक्षण ते खालच्या वर्गाला देतील आणि अशा पद्धतीने वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गापर्यंत शिक्षणाची गंगोत्री झिरपत जाईल. हा इंग्रजांचा उद्देश महात्मा फुले म्हणतात तसा "यातून उदात्त लोककल्याणकारी आणि आदर्शवत पण स्वभावातून वृत्तीचे तत्त्वज्ञान आपल्या तरी ऐकिवात नाही." असा होता. इंग्रजांचे सर्व भारतीयांना शिक्षण देऊन त्यांना शिक्षित करणे हे उद्दिष्टच नव्हते. तर कारकून निर्माण करणे हाच उद्देश होता. इंग्रजांना पोषक होईल अशी निती त्यांच्या भारत आगमनाची आणि धर्म प्रसाराचीही दिसते. आम्हाला परमेश्वराचा संदेश प्राप्त झाला आणि पूर्वेकडील लोक अज्ञानी आहेत. त्यांचा उद्धार करा या संदेशामुळे आम्ही उद्धारासाठी भारतात आलोत. हा त्यांच्या आगमनाचा धार्मिक पण कपटी उद्देश त्यांनी सांगितला होता. मुळात व्यापार व पुढे राज्य निर्मिती हेच त्यांचे ध्येय होते. लॉर्ड मेकॉलेच्या या पद्धतीला महात्मा फुल्यांनी कडाडून विरोध केला. कारण भारतीय समाजव्यवस्था ही चातुर्वर्णप्रणित होती. चातुर्वर्ण हे शिडी नसलेल्या चार मजली इमारती प्रमाणे आहे. त्याचप्रमाणे चार वर्णांतील भेदाभेद हेच त्यांच्या अलगपणाचे व विलगपणाचे कारण होते. उच्चवर्णियांची धार्मिक सत्ता ही इतर वर्णियांच्या अज्ञानातच दडलेली असल्याने ते खालच्या वर्गाला कदापि शिक्षण देणार नव्हते. ही वस्तुस्थिती इतिहास म्हणून महात्मा फुल्यांना परिचित होती. म्हणूनच फुल्यांनी या पद्धतीला विरोध केला.

२. उच्च शिक्षण हे उच्च वर्णियांच्या फायद्याचे :

सरकार हे लोकांच्या करवसुलीतून चालत असते. श्रमिकांच्या घामाच्या पैशावर ते चालत असते. महसूलातून मिळणारा फार मोठा हिस्सा सरकार उच्चवर्णियांच्या शिक्षणावर खर्च करत आहे. ही दुःखाची आणि केवळ एकाच विशिष्ट वर्गाच्या कल्याणाची बाब आहे. हे महात्मा फुले हंटर आयोगाच्या निदर्शनात आणून देतात. उच्च शिक्षणावर होणारा खर्च हा घाम गाळणाऱ्या श्रमिक रयतेच्या

कष्टातून उभा राहतो. या संदर्भात इंग्रज लेखक म्हणतो,''आमचे उत्पन्न शिलकी नफ्यातून येत नाही ते येते मूळ भांडवलातून. ते चैनिच्या वस्तू वरील करातून उभे राहत नाही तर ते उभे राहते अत्यंत निकृष्ट अशा गरिबांच्या गरजांच्या करातून. हे उत्पन्न पापाचे आणि अशुभ फळ आहे.'' म्हणूनच महात्मा फुले उच्च शिक्षणावर होणाऱ्या अमाप खर्चाला विरोध करतात. हे शिक्षण केवळ उच्च वर्गाला अधिक शिक्षित करणारे आणि श्रीमंत बनविणारे आहे. त्यामुळे उच्च अधिकाराची पदेही ब्राम्हण वर्गाची मिरासदारी होवून बसली आहे.

३. सर्व सामान्यांना शिक्षित करणारे शिक्षण असावे :

महात्मा फुले सरकारच्या उच्च शिक्षणावर ताशेरे ओढतात. उच्च शिक्षणावर होणारा खर्च ही सामान्य वर्गाच्या पैशाची उधळपट्टी आहे. एकाच वर्गाला अधिक श्रीमंत बनविणारी ही कुटनिती आहे असे सांगतात. सरकारच्या या झिरपत्या शिक्षण पद्धतीच्या उदात्त हेतूबद्दल शंका घेताना काही उपायही ते सूचवितात. जर सरकारला रयतेच्या कल्याणाची खरीखुरी तळमळ असेल तर इतर लोकांना शिक्षण उपलब्ध करून देऊन सरकारी नोकऱ्यांमध्ये त्यांना सामावून घ्यावे. बहुजन समाजाच्या शिक्षणामुळे उच्च वर्गाच्या मिरासदारीला हळू हळू कमी करता येईल आणि सरकारमध्ये खऱ्या अर्थाने समता स्थापन करता येईल. केवळ एकाच अंगाचा विकास होऊन भागत नाही तर तो विकास समतोल झाला पाहिजे.यामुळे सार्वत्रिक विकास होतो. ही विकासाची कल्पनाही महात्मा फुले यानिमित्ताने मांडतात.

४. प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे असावे :

समाजाची सुधारणा ही सर्वप्रथम तळागाळातील वर्गातून झाली पाहिजे. तेव्हाच समाज समानतेच्या पातळीवर येईल. ही महात्मा फुल्यांची प्राथमिक शिक्षणासंदर्भातील विचार प्रणाली होती. गरिबांच्या गरिबीचे अविद्या हे कारण सांगताना फुले म्हणतात,''शेतकऱ्यांचे कमालिचे दारिद्र्य, त्यांच्यातील स्वावलंबनाचा अभाव, सुशिक्षित आणि बुद्धीमान वर्गावर अवलंबून राहण्याची जडलेली सवयया गोष्टी त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक अभावामुळे आलेल्या आहेत. दारिद्र्यामुळे शेतकऱ्यांची मुले शाळेत जावू शकत नाही. म्हणून सरकारने प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करावे. मुलांना आणि त्यांच्या आईवडिलांनाही शिक्षणासाठी उत्तेजन आणि गोडी निर्माण होण्यासाठी श्ष्यिवृत्यांची व सहामाही व वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे. किमान बारा वर्ष वयापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे असे फुल्यांनी सुचविले होते. मात्र हंटर आयोगाने ही शिफारस पुढे केलेली नाही. त्याचप्रमाणे लोकल सेस फंडापैकी निम्याहून अधिक भाग प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्च करावा. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढावी आणि त्यांना प्रांतिक सरकारने भरघोस अनुदान द्यावे. महार, मांग, मुसलमान यांसारख्या क्षुद्र समाजातील लोकांना शाळेमध्ये बसणे दुरापास्त झालेले आहे. म्हणून यांच्यासाठी सरकारने स्वतंत्र शाळा निर्माण कराव्यात. हा महात्मा फुल्यांचा विचार प्रत्येक वर्गाच्या विकासाचा तर होताच त्यासोबतच राष्ट्रीय एकात्मतेचाही होता. हे नाकारता येत नाही.

५. शिक्षकांची नियुक्ती आणि कर्तव्ये :

सुरवातीच्या काळात शिक्षक हा प्रामुख्याने ब्राम्हण असल्यामुळे ती सर्व जातीपातीच्या विद्यार्थ्यांना [illegible] पर्वाचने खऱ्याखुऱ्या ज्ञानापासून दूर [illegible] शेतकरी वर्गातील शिक्षक असले पाहिजेत. [illegible] कनिष्ठ स्तराशी ते अधिक [illegible] प्रशिक्षित असले पाहिजेत. परीक्षेच्या [illegible] ठरविणे ही गोष्ट शिक्षण प्रसार होण्याच्या [illegible] कर्तव्य सन्मुख करण्याच्या दृष्टीनेही [illegible] शिक्षकास बारा रुपयांपेक्षा कमी वेतन [illegible] त्याला अधिक खर्च येत असल्याने [illegible] असावे. सद्याच्या काळात ग्रामिण आणि शहरी [illegible] शिक्षकांच्या पगाराच्यामध्ये तो फरक केलेला [illegible] महात्मा फुलेंच्या विचारात दिसतो. यासोबतच [illegible] गौरव करण्यासाठी त्यांनाउत्तेजनार्थ भत्तेही द्यावे [illegible] सुचवितात. शिक्षक हा त्या काळातील गावामधील [illegible] आणि प्रतिष्ठा असलेला व्यक्ती असावा. त्यामुळे [illegible] त्याचे सहकार्य घ्यावे असे महात्मा फुले सांगतात.

६. अभ्यासक्रम कोणता असावा :

विद्यार्थ्यांना भावी जीवनात उपयुक्त ठरणारे, [illegible] कुशल बनविणारे व्यावसायिक शिक्षण द्यावे असे [illegible] वाटत असे. सद्याचा अभ्यासक्रम हा विद्यार्थ्यांना [illegible] कुचकामी ठरणारा आहे, या अभ्यासक्रमात शेतकी आणि [illegible] विषयांसोबतच मोडी-बालबोध लेखन, वाचन, हिशेब [illegible] सर्वसाधारण इतिहास, भूगोल, व्याकरण यांचे प्राथमिक [illegible] शिक्षण असावे. शेतकीचे प्राथमिक ज्ञान तसेच नैतिकता [illegible] धडे पाठ्यपुस्तकात अंतर्भुत करावे. शहरी आणि ग्रामीण [illegible] बुद्धीचा, वातावरणाचा विचार करून अभ्यासक्रमामध्ये [illegible] शहरापेक्षा खेड्यातील अभ्यासक्रम कमी असावा. हा [illegible] विचारही महात्मा फुले करतात. यापुढे जावून शाळा [illegible] जे अधिकारी असतात त्यांनी कोणतीही पूर्व सूचना न [illegible] तपासाव्यात. त्यामुळे शाळांची वस्तुस्थिती पाहता येईल. [illegible] नियंत्रण ठेवण्यासाठी युरोपीयन तपासनीसांची देखरेख ठेवावी [illegible] जेव्हा महात्मा फुले सांगतात तेव्हा त्यांच्या मनात ब्राम्हण [illegible] तपासणीकांवर, त्यांच्या नियतीवर शंका येत असावी. [illegible] युरोपियन तपासनीस अधिक निर्दोष पद्धतीने आणि कोणताही [illegible] न ठेवता योग्य तपासनी करतील असा फुल्यांनी विश्वास [illegible]

७. उच्च शिक्षण ही एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी [illegible]

उच्च शिक्षण केवळ उच्चभ्रु वर्गच घेत असल्याने [illegible] अधिकाराच्या जागा पटकावत आहे. मात्र उच्च वर्गासोबतच [illegible] वर्गाच्याही प्रगतीची जबाबदारी सरकारवरच येत असल्याने [illegible] उचलायला पाहिजे. असा रोखठोक सवालही महात्मा फुले [illegible] उच्च वर्गावर होणारा खर्च कमी करून कनिष्ठ वर्गाला अधिक [illegible] दिले पाहिजे उच्च शिक्षणाची यंत्रणा ही पूर्ण सरकार नियंत्रित [illegible] ती खासगी संस्थेकडे देवू नये. हा महात्मा फुल्यांचा इशारा मात्र [illegible] मान्य केला नाही. याचे दुष्परिणाम समाज आज भोगताना दिसतो [illegible] त्यामुळे सेवाभावी संस्थाच्या नावावर धंदा करणारी संचालकांची [illegible]

यार झाली आहे. जागतिकिकरणात खाजगिकरणामुळे उच्च शिक्षण हे खड धनिकांची मिरासदारी झाली आहे. स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतर न्हा एकदा महात्मा फुलेकालीन शैक्षणिक दुरी निर्माण झाली. उच्च शिक्षणावर प्रचंड प्रमाणात खर्च होत असताना मात्र त्याचा लाभ सर्वसामान्यांना मिळत नाही. अजूनही तो यापासून वंचितच राहिलेला आहे. जर हंटर आयोगाने महात्मा फुल्यांची उच्च शिक्षणाविषयी विचार मान्य केले असते तर आजही इंग्रजी शिक्षण पद्धती प्रमाणेच हे विचार दुरावा चालूच राहिले असते. पर्यायाने उच्च शिक्षणाची वाढलेली मक्तेदारी संपुष्टात आली असती. महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमाच्या संदर्भातही महात्मा फुल्यांचे विचार त्यांची दुरदृष्टी व्यक्त करणारे होते. महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातून विद्यार्थ्यांची केवळ परीक्षार्थी म्हणूनच घडण केल्या जाते. या अभ्यासक्रमाचा त्यांना भावी आयुष्यात फार असा उपयोग होत नाही. पदवी घेतल्यानंतरही विद्यार्थी हा तहानेने व्याकुळच राहतो. प्रचलित शिक्षण त्याची तहान कधीच भागवू शकत नाही. ही इंग्रजकालीन शिक्षण पद्धती अजूनही आपण चालवित आहोत. या विरोधी प्रथम भूमिका महात्मा फुल्यांनी मांडली होती. शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील गरज भागविणारे असावे, नैतिकता निर्माण करणारे असावे, व्यावहारिक व व्यावसायिक असावे. आज महाराष्ट्र सरकार, निती आयोग व्यावसायिक शिक्षणावर अधिक भर देत आहे. मात्र या दरम्यानच्या अनेक पिढ्या यातून बाद झाल्या त्याचे काय?

महात्मा फुंल्याचा आणखी एका दृष्टीने विचार करावा लागतो तो यासाठी की त्यांच्यासमोर श्रमिक, शेतकरी, मजूर, कामगार होते. हा उपेक्षित पण संख्येने जास्त असणारा वर्ग कसा शिक्षित होईल? हीच त्यांना काळजी होती. प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच त्याला उच्च शिक्षणही मिळावे असे फुल्यांना वाटायचे. रोजगारामुळे तो महाविद्यालयात जावू शकत नाही. अशावेळेस बी.ए. आणि एम.ए.सारख्या पदव्या त्याला खाजगी घेता आल्या पाहिजेत हा विचारही महात्मा फुले मांडतात. याचाच अर्थ असा होतो की आज जे मोठ्या प्रमाणात मुक्त विद्यापीठांमधून खाजगी शिक्षण दिल्या जाते तोही विचार महात्मा फुल्यांनी तेव्हाच व्यक्त केला होतो. येथेच त्यांच्या महात्म्याचे गुज दिसते.

शिक्षण हे व्यक्तीच्या समाजाच्या आणि देशाच्या उत्कर्षाचे प्रथम पाऊल होय. विद्या ही सर्वांना अवगत झाली पाहिजे. समाजातील शेवटचा घटकही शिक्षणापासून वंचित राहता कामा नये. म्हणूनच महात्मा फुले कळकळीने शैक्षणिक विचार मांडतात. महात्मा फुल्यांचे हे विचार भविष्याचा वेध घेणाऱ्या शिक्षणतज्ञाचे वाटतात. ज्यांना मूलगामी सुधारणा करायची आहे त्यांनी महात्मा फुल्यांना नाकारून आणि त्यांच्या या विचारांकडे दुर्लक्ष करून कदापि भागणार नाही. किंबहुना भारताच्या शैक्षणिक क्रांतीला मुकल्या सारखे होईल.

संदर्भ :

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय- संपा. धनंजय कीर, स.ग.मालशे- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई.च.आ.१९९१
२. महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा विकास-महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.१९८७
३. शोधाच्या नव्या वाटा- संपा. हरि नरके, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन पुणे.

2018-19

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - II April - June - 2019

English / Marathi / Hindi

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

[illegible] - APRIL - JUNE - 2019
[illegible] - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव
१	[illegible] आणि [illegible] हक्क प्रा. डॉ. दामावले डी. एम.
२	[illegible] : [illegible] प्रा. डॉ. सचिन खोकले
३	आदिवासी आणि [illegible] शिवाजी [illegible] आढे
४	लोकसाहित्य आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. [illegible] सुधाकर [illegible]
५	हिंदु मुसलमान ऐक्य - एक आदर्श प्रा. डॉ. [illegible]
६	प्राथमिक शाळेतील [illegible] अभ्यास प्रा. स्नेहल [illegible]
७	प्राथमिक [illegible] अभ्यास प्रा. स्नेहल [illegible] प्राचार्य डॉ. [illegible]

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

५. हिंदू मुसलमान ऐक्य - नवा आदर्श

प्रा. डॉ. गजानन रा. लोहवे
मराठी विभाग प्रमुख, बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पारवा, ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ.

विविध धर्म, संप्रदाय, पंथ, विचार यांचे वैविध्य असलेला तरीही सर्वांना आपापल्या परिप्रेक्षात आचरणाची मुभा देणारा संविधानिक भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. असे जरी आपण म्हणत असलो तरी संविधानातील धर्मनिरपेक्षता अजूनही सामाजिक झाली नाही. हे वास्तवही आपल्याला नाकारता येत नाही. काही लोक ज्यांची सर्व व्यवस्थांवर अधिसत्ता आहे ते आपल्या धर्माचा आणि विचाराचा झेंडा इतरांवर लादू पाहताहेत. त्यासाठी इतर धर्माची, विचारांची गळचेपी करण्याचाही प्रयत्न होतो आहे. ज्यांच्या हातात धार्मिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक सत्ता आहे ते लोक इतर धर्मासंदर्भात पराकोटीचा भेदभाव करत धार्मिक व्देष पसरवून माणसामाणसांमध्ये तेढ निर्माण करीत आहेत. राजकीय लाभासाठी किंवा धार्मिक वर्चस्वासाठी दोघांना आमनेसामने उभे करून त्यांचे खच्चीकरण केल्या गेले आहे आणि दुर्दैवाने ती प्रक्रिया आजही अव्याहतपणे चालू आहे. ही धर्मव्देषाची आणि मनभेदाची प्रक्रिया कुठेतरी थांबली पाहिजे, सारा माणूस एकाच मानवतेच्या नात्यामध्ये बांधला गेला पाहिजे. ही तळमळ आपणा सर्वांचीच आहे. म्हणूनच या लेखात आपण प्राध्यान्याने विचार केला की या हिंदू–मुस्लीम सलोख्याचा. दोघांमधील असलेल्या आंतरिक जिव्हाळ्याचा. माणूस आणि मानवता हे तत्व जगणाऱ्या ग्रामीण हिंदू–मुस्लीम मानसिकतेचा. निकोप दृष्टीने उदाहरणासह विचार करून हिंदू–मुस्लीम जातीय संघर्ष आणि वास्तविकता–समज गैरसमज याची उकल करण्याचा हा प्रामाणिक प्रयत्न.

ज्या पद्धतीने राजकीय मंचावरून हिंदू–मुस्लीम व्देष पसरविल्या जातो वा राजकीय स्वार्थासाठी जातीय दंगली पोसल्या जातात, खरोखरच प्रत्यक्षात तेवढे वैर हिंदू–मुस्लीम यांच्यात आहे का? ज्याप्रमाणे काही कडव्या मंदिर–मज्जिदींच्या गाभाऱ्यातून पंडित–मौलवी हिंदू मुसलमानांचे वैर जोपासतात तसल्या भीती त्यांच्या जगण्यात दिसते का? की यापेक्षा वास्तविकता काही वेगळी आहे? याचाही शोध या लेखाच्या माध्यमातून घेणे अगत्याचे आहे. ग्रामीण भागात आजही हिंदू–मुसलमान भावाभावाप्रमाणे राहतो आहे. धार्मिक सलोखा जोपासतो आहे, कौटुंबिक घरोबा आणि रोटी–बेटी व्यवहारही तो करतो आहे. मुस्लीम असणारा कासम वारकरी संप्रदायाच्या भजनाला जातो तर हिंदू असलेली कौतिक शादलबुवाचा उपास करते. त्याची मनोभावे पूजा करते. हीच खरी हिंदू–मुसलमानाची जगण्याची ग्रामीण वास्तविकता आहे. मात्र स्वार्थापोटी निर्माण केलेल्या गैरसमजामध्ये मुसलमान आजही भरडतो आहे. जनसंख्येने जसा तो अल्पसंख्यांक आहे तसाच समाजाच्या गर्दीत राहूनही या गैरसमजामुळे तो अल्पसंख्यांकच आहे. ही वास्तविकता उकल करण्याचा प्रयत्न हा या लेखाचा मुख्य प्रतिपादन विषय आहे.

कोणत्याही धर्माचा वा जातीचा रंग देण्याआधी माणूस हा फक्त आणि फक्त माणूसच असतो. या निर्मळ माणसाला काही माणसांनी स्वार्थासाठी विविध जातीचे रंग दिले आणि माणूस रंगावरून ओळखू

लागला. जीव सोडेल पण तो सोडणार नाही. ही कडवी धर्मांधता जोपासू लागला. याचा प्रभाव माणसाच्या मनावर इतका खोलवर झाला आहे की याचा प्रत्यय मकरंद प्रवासात आला. दोन ठिकाणचे दोन प्रवासी एकत्र बसतात. गावातील अपरिचित स्वभावाची दोनही माणसे गप्पांमध्ये रंगून जातात. हृदयाची तार जुळल्यावर सहजच नाव विचारले जाते तेव्हा 'पठाण' असे उत्तर येताच सहप्रवाशाच्या मनात कुणीतरी घरभर शिरले आणि अनंत काळापासून जणू अनुवांशिकतेने चालत असे हिंदू–मुसलमानांचे वैर चेहऱ्यावर आले. मनमोकळ्या गप्पा थांबल्या, हृदयसंवाद संपला. दोघेही चकार शब्द न बोलता मुके झाले. 'पठाण' नाव उच्चारताच हा संवाद तुटला. असे का व्हावे? हा प्रश्न मी हिंदूसह माझ्या मुसलमान मित्रांनाही विचारला. हिंदूसारखा दिसणाऱ्या मुसलमानाशी अनोळखी व्यक्ती गप्पा करत असताना जेव्हा त्याचे नाव माहीत होते तेव्हा संवादात काही फरक पडतो का? तेव्हा मित्रांचाच हा अनुभव असावा असे होकारार्थी उत्तर दिले. नाव समजताच दोन माणसांमधील संवाद का थांबावा? खरे दोनही प्रवाशी हे अनोळखी आणि अनोळखी वाटेवर जाणारे होते कधीही न भेटण्यासाठी. तरीही असे का व्हावे?

मनमोकळा चालू असलेला संवाद जर पठाण, शेख अशा नावांनी थांबत असल्याचा आपलाही अनुभव असला तर मात्र द्वेषाचे विष आणि मुसलमानांबद्दल गैरसमज किती खोलवर आहे याची जाणीव होते. हा अनुभव जर बहुतांश लोकांना असेल तर संविधानिक धर्मनिरपेक्षता धोक्यात आहे, आपले सामाजिक ऐक्यही धोक्यात आहे हे समजावे. लोकशाही अबाधीत राखण्यासाठी आपल्या मनात भरून दिलेले गैरसमज काढून मानवतेने हात हातात घेतले पाहिजे. एवढे सौजन्य आणि बंधुत्व सर्वांनीच जपले पाहिजे. तरच पठाण, शेख या हा मुक्त आणि मोकळा संवाद लोकशाही भक्कम करण्यास बरोबर मानवी मूल्यांची चौकट बळकट करण्यास हातभार लागेल. असे घडणे हे मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासाठी आणि लोकशाही संरक्षणासाठी सहाय्यभूत ठरेल.

मानवतेला काळीमा फासणारा आणि लोकशाहीच्या ऐक्याला तडा जाणारा असा एखादा प्रसंग आपल्याला बैचेन करून जातो. म्हणूनच आपण हिंदू–मुस्लीमांमधील व्देष प्रत्यक्ष जगण्यातील वास्तव आहे का? हा प्रश्न माणूस म्हणून आणि लोकशाहीचे संरक्षक म्हणून आपल्या जिव्हाळ्याचा आणि तेवढाच कर्तव्याचाही आहे. वरील प्रश्नावर विचार करतो तेव्हा लक्षात येते की हे उदाहरण अनोळखी माणसांमधील हिंदू–मुस्लीम व्देषांच्या संस्कारातून उफाळून येणारी भावना आहे आणि तिही अपवादात्मक. हेही आपण समजून घेतले पाहिजे. नाहीतर राजकीय मंचावरून स्वार्थासाठी निर्माण केलेल्या हिंदू–मुसलमानांच्या वैराने आणि मज्जिद मंदिरांमधून धर्मांध कट्टरवाद्यांनी पेरलेल्या विषाने भारतासारख्या अहिंसावादी धर्मनिरपेक्ष देशाला केव्हाच उद्‌ध्वस्त केले असते पण असे झाले नाही, न होणारही नाही. कारण ग्रामीण भागातील वस्तुस्थिती काही वेगळीच आहे आणि ती हिंदू–मुस्लीम ऐक्यासोबतच माणूसकी जोपासणारी व धर्मातीत बंधुत्व जोखणारी आहे. ही सत्यता या लेखाच्या अनुषंगाने व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इथल्या सामान्य माणसांचे प्रचंड प्रश्न आहेत. जगण्याच्या प्रश्नामध्ये त्याला टोकाची धार्मिकता आणि धर्मांधता परवडत नाही. विवंचनेत भरडल्या जाणाऱ्या ग्रामीण माणसाला धर्मापेक्षा शेजार आणि माणूसकी

महत्वाची वाटते कारण हीच माणुसकी आणि हाच शेजारधर्म त्यांच्या जगण्याचा आधार आणि भविष्याची हमी आहे. ग्रामीण भागातला माणूस शेजार शोधतो व शेजारधर्म पाळतो. तो फार शिकलेला नसल्यामुळे कृतीशून्य तत्वचर्चा करण्यापेक्षा तो दुःखात आधार देतो व आधार शोधतो. 'सर्वभूती आत्मा' समजून देव आणि अल्लाचे अस्तित्व ही जगण्याची प्रेरणा आणि शक्ती मानतो. म्हणूनच ग्रामीण भागात देव आणि अल्ला एकाच मनात सुखाने नांदताना दिसतात. आजही ग्रामीण भागात मोहरम हिंदुचा होतो तर गणपती उत्सव मुस्लीमांचे श्रद्धास्थान होते. हे रंगात रंगून जाण्याचे आणि धर्मात धार्मिकता पुसळून टाकून त्यातून मानवतेचा अर्क काढण्याचे कार्य ग्रामीण भागात आजही चालू आहे. सांगायचा मुद्दा असा की वरच्या पातळीवर ज्या पद्धतीने हिंदू-मुस्लीमांमध्ये भेद निर्माण केल्या जाते, वैरत्व दाखविल्या जाते, परंपरागत शत्रू म्हणून आमनेसामने उभे केल्या जाते तशी परिस्थिती मात्र प्रत्यक्षात जीवन जगताना दिसत नाही. ही वस्तूस्थिती सांगणारे अनेक अनुभव ग्रामीण जीवनात येतात.

महाराष्ट्र तेलंगणा सिमाप्रदेशावर घाटंजी (जि.यवतमाळ,महाराष्ट्र) तालुक्यात जेमतेम ६००० लोकवस्तीचे एक कुर्ली नावाचे गाव आहे. मात्र येथे हिंदूच्या वस्तीतून आणि हिंदूच्याच घरातून संदल निघते व मोहरमच्या उत्सवामध्ये मुसलमान बांधवापेक्षा हिंदु मुलांचीच संख्या अधिक असते. शिरखुर्मा, मलोदा मी मुस्लीमांपेक्षा हिंदुंच्याच घरी खाल्लेला आहे. कुठुन आले हे धार्मिक ऐक्य आणि सांस्कृतिक घुसळण. ग्रामीण जीवनाशी नाळ जोडून पाहिली तर मग लक्षात येते की ही तर ग्रामीण संस्कृतीच आहे.

कुर्ली हे गाव पारव्यापासून ५ किलोमिटरवर फिनवट रोडवर ५०० घरांची वस्ती असलेले हिंदू बहूल गाव आहे. यामध्ये केवळ १५०-२०० लोकसंख्या ही मुस्लीमांची आहे. बावरे अठरापगड जाती घेऊन मध्यभागातील बाजारपेठेचे गाव म्हणून हे उभे आहे. येथे वगारा रस्त्यावर कुर्लीपासून दोन कि.मिटरवर हजरतबाबा गोसल आजम दस्तगीर बाबाचा दर्गा आहे. या दर्ग्यावर संदल ही कुर्लीमधून निघते. विशेष म्हणजे ही संदल एका रविंद्र खोडे नावाच्या हिंदु माणसाच्या घरून निघते. संदलचा मान त्यांच्याकडे आहे. संदलमध्ये जेवढे मुस्लीम तरूण दिसणार नाही त्यापेक्षा कितीतरी पटीने हिंदू तरुणांचा सहभाग असतो. २००६ पासुन या दर्ग्यावर जत्रा भरते, मोठा उत्सव होतो. स्वखुशीने लोक दानधर्म करतात. तीन दिवस चालणाऱ्या या उत्सवामध्ये जसा कव्वालीचा कार्यक्रम होतो तसेच भजन, कीर्तनही होते. सत्यपाल महाराज, खोडे महाराज, गटिप महाराज यांचाही समाज प्रबोधनाचा कार्यक्रम होतो. या संदल प्रमाणेच मोहरमला सवारी अंगात येते तिही एखादया परधान किंवा गोंड माणसाच्या अंगात. तोच तेव्हाचा भगत असतो. या भगतावर लोकांची अपार श्रद्धा असते. कित्येक आजारी माणसे येथे श्रद्धेने येतात आणि अंगारा, दोरा, ताईत घेवून जातात. बाबावरील श्रद्धेमळे ते दुरूस्तही होतात. हा येथील लोकांचा विश्वास आहे. या संदलची सुरूवात रविंद्र खोडे यांच्या पुढाकारातून झाली. म्हणूनच गेल्या १४ वर्षापासून त्यांच्या घरूनच ही संदल निघते. एवढेच नाही तर गेल्या ४०-५० वर्षापासून ते मोहरमला एक दिवस संपूर्ण गावाला स्वखर्चाने जेवणही देतात. केव्हातरी नागपूरवरून डॉ.मनोज झाडे, डॉ.ताजने कुर्लीला आले आणि त्यांच्या सहवासात प्रेम वेट्टी हा कुर्लीचा तरूण आला. डॉक्टरांच्या संदल, मोहरम वरील विश्वासाच्या प्रभावाने पुढे प्रेम वेट्टीच्याच अंगात येवू लागले.

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5

मागामध्ये पुढे शुभम खोडे, बांदूलवार, जलालुद्दीन शेखलको मिळाले आणि संदल सुरू झाली. मुस्लि- संदल, मोहरम हिंदुंच्या पुढाकाराने सुरू व्हावी, संदलचा मान म्हणून ती एका हिंदूच्या घरून नि- भक्तीभावाने निघावी आणि दर्ग्याच्या यात्रेमध्ये कव्वाली सोबतच भजन कीर्तनही व्हावे असे हे हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे आणखी दुसरे कोणते उदाहरण असावे?

वरील उदाहरण हे प्रातिनिधिक आहे. आजही ग्रामीण भागात हिंदू–मुस्लीम ऐक्याची अशीच चित्रे आहे. असाच एक प्रसंग पारव्याच्या पारवेकर यांच्या वाड्यावरील हिंदू–मुस्लीम एकतेचा आणि बंधुतेचा आहे. या भागातील लोकनेते अण्णासाहेब देशमुख पारवेकर यांच्या वाड्यामधून आजही चाँद शहावली बाबा यांच्या नावाने संदल निघते. ती पुढे शेख फरीद बाबांच्या दर्ग्यावर जाते. शेख फरीद बाबा हे मूळचे पाक पट्टण मधील. ते कधीतरी गीरडला आले असतील आणि तेथून ते पारव्याला आले. पारव्याला गेडवर काम करणारे रामधन जाधव (मालवंत बापू) यांना त्यांचा भास झाला आणि त्यांनी पारव्याजवळ शेख फरीद बाबा यांचा दर्गा बांधला. वाड्यावरील मोहरम मध्ये मुस्लीम तरूणांपेक्षा हिंदू बांधवांचाच अधिक सहभाग मी पाहिलेला आहे. विविध जाती धर्मांचे लोक या उरूस मध्ये सामील तर होतातच शिवाय ते दैवतही मानतात. सुख दुखामध्ये त्यांची पूजा–अर्चा आणि आराधनाही करतात. जेव्हा शादलबुवा, शेख फरीदबाबा, चाँद शहावली बाबा, हजरतबाबा गौसल आजम दस्तगीर बाबा हिंदुंचे दैवत बनते, शीरखुर्मा, मलीदा, बिर्यानी ही हिंदुंच्या आवडीचे खाद्य बनते, रोटी व्यवहारासोबतच प्रेमप्रकरणातून बेटी व्यवहारही होते तेव्हा धर्मांच्या नावाने माथी भडकविणाऱ्यांना आणि हिंदू मुस्लीम वैरत्वातून पोळी भाजणाऱ्यांची पोल उघडी पडते. मानवी ऐक्याचे शत्रू असणाऱ्यांची ही धर्मांधता आपण समजून घेतली पाहिजे आणि धर्म वेगळा असला तरी नाते माणूसकीचे आहे हे त्यांना सांगितले पाहिजे.

धर्मांच्या नावाने दंगे घडवून आणणाऱ्यांची जातकुळी आपण समजून घेतली पाहिजे. आपले असणे माणसाचे माणसासाठी आणि माणूसपणाचे आहे याचा प्रत्यय ग्रामीण भागात तर येतोच किंबहुना आपणही त्याचे घटक आहोत हेही आपल्याला विसरून चालणार नाही. आपल्या वास्तव जगण्यावर काल्पनिकरित्या लादलेली धर्मांधता वेळीच ओळखली नाही तर देश तोडणारे माणसं फोडायला आणि तोडायला कमी करणार नाही. यामुळे अंतर्गत वाळवीने भारत पोखरून जाईल याचीही जाणीव आपण ठेवली पाहिजे.

हिंदू–मुस्लीम ऐक्याचे आणि जगण्यातील वास्तवतेचे चित्रण मराठी साहित्याने केले आहे ही जमेची बाजू आहे. उद्धव शेळक्यांच्या 'धग' मध्ये अनोळखी हिंदू महादेवच्या कुटुंबाला गरीब कासम सहारा देतो. आपली पडवी खाली करून आसरा देतो. कासमच महादेवला भजनाचा आग्रह धरतो आणि दोन महादेवला 'महादेवाला' घेवूनही जातो. कौतिकला सकिना–कासम बहीण मानतात तर कौतिकही शादलबुवाला दैवत मानते. हिंदू मुस्लीमांचे धर्म आणि रक्ता पलीकडचे हे नाते ग्रामीण जीवनाचे वास्तव सांगते तर माडगुळकरांच्या 'संस्कार' मधील सलमा मुसलमानांविषयीचे सर्व गैरसमज दूर करते व संस्कारित मनावरही संस्कार करण्याची ताकद सलमाचे चरित्र आणि चारित्र्य ठेवते. हिंदू–मुस्लीम मैत्रीचा हाच धागा पुढे नेताना मिर्झा रफी अहमद बेग हे प्रख्यात कवी आपल्या कवितेत हिंदू–मुस्लीमांची अस्सल स्थिती आणि प्रेम

जिव्हाळा सांगतात. ते म्हणतात, हा म्हणते हर जा धो म्हणते सरक हा म्हणते इश्वर धो म्हणते अल्ला हा करते धोगांड धो करते कल्ला काशासंग पुना जसा असते पत्तात हिंदूसंग मुसलमान सर्व हिंदुस्थानात.''

जगण्यातील हिंदू—मुस्लीम हे असे आहेत. याचे डोळस निरिक्षण आपण केले पाहिजे. अनेक धर्ममार्तंडांच्या काळया पट्टया आपल्या डोळयांवर इतिहासकाळापासून राजकारणी आणि धर्ममार्तंडांनी बांधल्या आहेत. त्या काढून निकोप आणि पूर्वग्रहरहीत नजरेने आपण बांधव म्हणून पाहिले पाहिजे. सांगण्यातील भडकपणा आणि जगण्यातील वास्तव वेगवेगळे आहे हे समजून घेतले पाहिजे. अन्यथा एका आपल्या भावासोबत प्रतारणा केल्यासारखे होईल आणि आपल्याच भूमीत तो परागंदा होईल. इतिहासाने केलेल्या चुका आपण निस्तारल्या पाहिजे. अनेक पूर्वग्रहामुळे हा आपल्या पेक्षा वेगळा आहे ही वेगळेपणाची भावना काढून टाकली पाहिजे. भाषा आणि वेश जरी वेगळा असला तरी भारतावरील निष्ठा आणि माणूसकी यात तो कुठेही कमी नाही याचीही आपल्याला जाणीव असली पाहिजे. ही केवळ हिंदू—मुस्लीम बंधुत्वाची आवश्यकता नाही तर अखंड लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक आहे.

2018-19

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - II January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२२. भारतीय लोकशाही आणि प्रादेशीकवाद

सहा. प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव
बा. दे. पा. महाविद्यालय, पारवा यवतमाळ.

प्रस्तावणा

२० व्या शतकाला लोकशाहीचे युग म्हटले जाते जगातील बहुतेक राज्यात लोकशाही शासन पद्धती असीत्वात आहते .लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या इच्छेवर आधरीत लोकशाही सरकार लोकांना जबाबदार असते आणी लोकांच्या हितासाठी शासन करते हे लोकशाही शासनाचे मुख्य सुत्र असते त्यामुळेच तर भारतात सुध्दा संविधान निर्मात्याने याच उद्देशाने भारतात लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्विकार केला १५० ते १७५ वर्षे पारतंत्र्यात असलेल्या भारत भुमीला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली १९४६ च्या कॅबीनेट मिशन योजने नुसार घटना समितीच्या निवडनुका घेन्यात आल्या या घटना समितीने स्वतंत्र भारताचे संविधान निर्मीतीसाठी पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी बोलावन्यात आली तर शेवटची बैठक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी बोलावण्यात आली या कालावधीत म्हणजेच २ वर्षे ११ महीने १८ दिवसात आपले भारतीय संविधान लिहुन पुर्ण झाले. आणी अशा या संविधानाचा अमल २६ जानेवारी १९५० या दिवशी पासुन सुरू झाला या दिवशी भारतात प्रजेची सत्ता अस्तित्वात आली. म्हणजेच लोकशाही अस्तित्वात आली. एक जगातील सर्वात मोठी लोकशाही राष्ट्र म्हणुन ओळखले जाते.

प्रस्तुत लेखात भारतीय लोकशाही समोर प्रादेशिकता वादाचे आव्हाण म्हणुन स्पष्ट करत असताना जीम ध्वनदकेंजपवद वं छमू घ्दकपं ए ह्या ग्रंथात श्री के. एम. पण्णीकर म्हणतात. की प्रादेशीकता वादामुळे भारतीय लोकशाही समोर अनेक समस्या निर्मान झाल्या राष्ट्रीय दुर्बलता निर्मान करणारा एक दुर्देवी घटक म्हणजे प्रादेशीकता वाद होय या प्रादेशीकता वादामुळे केंद्र व घटक सरकाराच्या संबंधावर विपरीत परिणाम होत असतो.

भारत पारतंत्र्यात असताना ब्रिटीश शासनाच्या वेळी भारताचे स्वरूप ब्रिटीशांचे, मोगलाचे आणि संस्थानिकाचे प्रदेश असेच होते. ब्रिटीशांनी जेव्हा मोगलांचे प्रदेश स्वतःच्या ताब्यात घेतले तेव्हापासुन भारतात प्रादेशीकतेचा जन्म झाला. प्रादेशीकता म्हणजे प्रांतवाद किंवा प्रदेशवाद होय आपल्या देशापेक्षा देशाच्या विशिष्ट भागावर प्रेम करने देशहितापेक्षा विशिष्ट भागाचेच हित पाहने यालाच प्रादेशीकता म्हणता येईल भारतात स्वतंत्र्य प्राप्तीनंतर प्रादेशीकता वादाची तिव्रता अधीकच वाढत चाललेली दिसुन येते कारन १९५६ मध्ये असलेली १४ घटक राज्याची संख्या वाढत जाउन आज २९ घटक राज्यांवर पोहचली आहे केंद्र–राज्य सरकारच्या अधीकारांची पुनर्वाटनी करून राज्यांना अधीक स्वातंता द्यावी इथपासुन ते भारतीय संघराज्यातु फुटुन निघण्या पर्यंत प्रादेशीकतेचा विस्तार झाला आहे. म्हणुनच भारतीय लोकशाही समोर एक आव्हान म्हणुन प्रादेशिकता वादाला सामोरे जात असतांना या प्रश्नाला योग्य रितीने हाताळण्या शिवाय पर्याय नाही.

प्रांतवादाचा अर्थ

प्रांतवाद किंवा प्रादेशीकता या संकल्पनेच्या मुळाशी प्रदेश अथवा विभाग हा शब्द असून [illegible] संदर्भात विभाग ही निव्वळ क्षेत्रीय व वस्तुनिष्ट स्वरूपाची संकल्पणा नसून तिला सांस्कृतीक व [illegible] अशोही संदर्भ असतात विभागाच्या संकल्पनेत अभीप्रेत असलेल्या भुमी हवामान पिके, अन्नपध्दती [illegible] इतिहास या सारख्या भौतिक घटकाबरोबरच रूढी परंपरा कला भाषा वांङ्मय श्रध्दा विश्वास प्रवृत्ती व [illegible] या सारख्या भावनीक घटकांच्या अस्तित्वामुळे लोकात एकत्वाची अथवा आपलेपनाची भावना निर्मान [illegible] इतरापेक्षा वेगळे असल्याची जाणिव निर्मान होते यातुनच त्यांच्यात स्वत:च्या अस्तित्वाची जाणीव निर्मान [illegible] विभागीय अस्मिता निर्मान होते.

विभागीय अस्मिता प्रदेशीकता या दोन वेगळ्याबाबी आहेत केवळ विभागीय आस्मिता बाळगने [illegible] प्रादेशिकता नव्हे जेव्हा ती विभागीय अस्मिता मानसाच्या दैनंदीन वर्तनाचा भाग बनुन तिचा अतिरेक [illegible] तेव्हा त्यातुन प्रादेशीकता निर्मान होते म्हणुन प्रादेशीकता म्हणजे संप्रदाय वादात ज्या प्रमाने राष्ट्रापेक्षा [illegible] जाती बद्दल जास्त प्रेम बाळगुन तिस प्राधान्य देन्यात येते त्याच प्रमाने प्रादेशिकता वादात राष्ट्रापेक्षा [illegible] प्रदेशा बद्दल प्रेम बाळगुन त्यास प्राधान्य देने होय वेबस्टर शब्दकोशात राष्ट्रापेक्षा आकारने लहान अथवा मोठ्या विभागात समान संस्कृती, समान इतिहास अथवा समान हित संबंधामुळे निर्मान झालेली वेगवेगळेपनाची जानीव आणि त्या वरिल निष्ठा म्हणजे प्रादेशीकता होय

आर. ए. सोलीगमन व जॉन्सन च्या मते प्रादेशिकता ही अतीरेकी केंद्रीकरणा विरूध्द उभारलेली प्रती चळवळ होय.

या वरील अर्थावरून प्रादेशीकता वादाची संकल्पणा ही भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान कसे उभे आहे हे स्पष्ट होते.

भारतीय प्रादेशीकतेचे स्वरूप

प्रादेशीकता वादाचा अर्थ स्पष्ट केल्यानंतर भारताच्या संदर्भात भारतामध्ये असलेल्या प्रादेशीकवाद विविध प्रकारचा आहे इक्बाल नारायन यांनी भारतातील प्रादेशीकतेचे स्वरूप स्पष्ट करत असताना त्यांचे तिन प्रकार पाडले आहेत.

१. राज्या अंतर्गतची प्रादेशीकता
२. राज्यपार प्रादेशीकता
३. आंतर राज्य प्रादेशीकता

पहिल्या प्रकारात घटक राज्यामध्ये असलेल्या उपविभागीय प्रादेशीकतेचा समावेश केलेला असुन दुसऱ्या प्रकारात केंद्र आणि घटक राज्ये यांच्यातील संबंधावाबदच्या प्रादेशीकतेचा विचार केला आहे तिसऱ्या प्रकारामध्ये एक घटकराज्य विरूध्द दुसरे घटक राज्य यांच्या मध्ये असलेल्या तनाव व संघर्षाचा समावेश केला आहे.

भारतातील प्रादेशीकता याचा अभ्यास केल्या नंतर भारतातील प्रादेशीकता वादाचे स्वरुप हे खालील पाच प्रकारचे आहे.

१. भारतीय संघराज्यातुन फुटुन निघने
२. घटक राज्यांना अधीक स्वायत्ता देण्याची मागनी करने.
३. स्वतंत्र घटक राज्याची मागणी करणे
४. घटक राज्यातील उप प्रांतीय संघर्ष
५. राज्या राज्यातील संघर्ष

अशा पाच प्रकारचा प्रादेशीकतावाद आपणाला भारतात दिसुन येते.

भारतामध्ये सर्वात जास्त तिव्र स्वरूपाचा प्रादेशिकवाद म्हणुन पहिल्या प्रकारचा भारतीय संघराज्यातुन फुटुन निघणे हा आहे कारण भारतात एखादा प्रदेश हा भारतात राहु इच्छित नाही तर त्याला स्वतंत्र व सार्वभौम राज्याची निर्मीती करावी अशी वाटते उदा:– आसाम मधील नागा बंडखोरांचे आंदोलन , मिझोराम मधील मीझो आंदोलन , पंजाब मधील स्वतंत्र खलिस्तानची मागनी व १९८४ चे ऑपरेशन ब्ल्यु स्टार तर दक्षिणेकडील घटकराज्यांनी स्वतंत्र द्रविडस्थानची मागणी ही भारतीय संघराज्यातुन फुटुन निघुन स्वतंत्र व सार्वभौम राज्य निर्मान करण्यासाठीचा प्रादेशीकवाद आपणला दिसुन येतो.

तर दुसऱ्या प्रकारात भाषीक विविधता व सांस्कृतीक विविधतेच्या आधारावर भारता अंर्तगत स्वतंत्र घटक राज्यची मागणी जोर धरत आहे. उदा मद्रास प्रांतातुन तेलगु भाषीक व्दि भाषीक संयुक्त महाराष्ट्रातुन मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र तर गुजराती भाषिकांचे गुजरात विभाजन पंजाबमध्ये पंजाब व हरियाना यांची निर्मीती , मिझोराम नागालॅन्ड या घटक राज्यांची निर्मीती आंध्र प्रदेशातुन तेलंगाना या घटक राज्याची निर्मीती ही याचीच उदाहरणे होय.

तिसरा प्रकार म्हणजे भारता अंतर्गत घटक राज्यांना अधिक स्वायत्ता हा सुध्दा प्रादेशिकवाद भारतात अस्तित्वात आहे. उदा जम्मु काश्मीर , बिहार व इतर घटक राज्यांना अधिक स्वायत्ता देण्यात यावी अशी मागणी आहे.

राज्या राज्यातील संघर्ष हा एक चौथा प्रकार भारतात अस्तित्वात आहे. उदा महाराष्ट्र कर्नाटक यांच्यातील बेळगाव–निपाणी व कारवार या वरून संघर्ष पंजाब व हरियाणा यांच्यात चंदिगड व फाजिल्का यावरून वाद आसाम नागालॅन्डमध्ये रंगापाणी व दोसाई वरून वाद अरूणाचल प्रदेशामध्ये पाशीघाटसाठी मणिपूर व नागालॅन्ड मध्ये सुकुसाठी वाद चालु आहे तसेच नर्मदेच्या पाण्यावरून गुजरात , मध्यप्रदेश , राज्यस्थान आणि महाराष्ट्र यांच्यातील वाद कावेरीच्या प्रश्नावरून तामिळनाडु कर्नाटक , केरळ व पांडेचरीच्या पाण्यावरून आंध्र, मध्यप्रदेश महाराष्ट्र आणि कर्नाटक वाद होय.

तर घटक राज्यातील उप –प्रादेशीक वाद यामध्ये महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ , आणि कोकण, आंध्रामधील तेलंगाणा, राज्यस्थान मध्ये बारमेर कर्नाटक गुजरात मध्यम कच्छ जम्मु काश्मीरमध्ये लदाख हे सर्व घटक राज्यातील उप – प्रादेशिकता वादाची उदाहरणे आहेत.

हे सर्व भारतीय लोकशाही समोरील मोठे आव्हान म्हणुन स्पष्ट करता येतात एक जगातील मोठी व यशस्वी लोकशाही म्हणुन चालवत असताना आपल्या लोकशाही समोर एक मोठे आव्हान

सारांश

असे जरी असले तरी संविधान नुसार जी काही भारतीय लोकशाही स्विकारलेली आहे. ती चालवीण्यासाठी व टिकवून ठेवण्यासाठी या प्रादेशीकतावादावर विजय मिळवने आवश्यक त्यासाठीसर्वच घटक राज्यांनी व राजकीय पक्षांनी राजकिय सहिष्णुता , सर्वांचा समतोल विकास, एकता व प्रभावी नियंत्रन महत्वाचे ठरते असे आपल्याला म्हणता येते

संदर्भ सुची

१. भारतीय शासन व राजकारन डॉ. व्ही . एन ईंगोले /प्रा व्ही एल एरडे
२. भारतीय शासन व राजकारन – डॉ. अलका देशमुख
३. भारतीय शासन व राजकारन – डॉ. भा. ल भोळे
५ समकालीन भारतीय राजकारन – सुहास पळशीकर

2018 – 19

Histori city

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED

Volume - 5 | Issue - 7 | MARCH - 2019
Impact Factor : 1.9152(UIF)

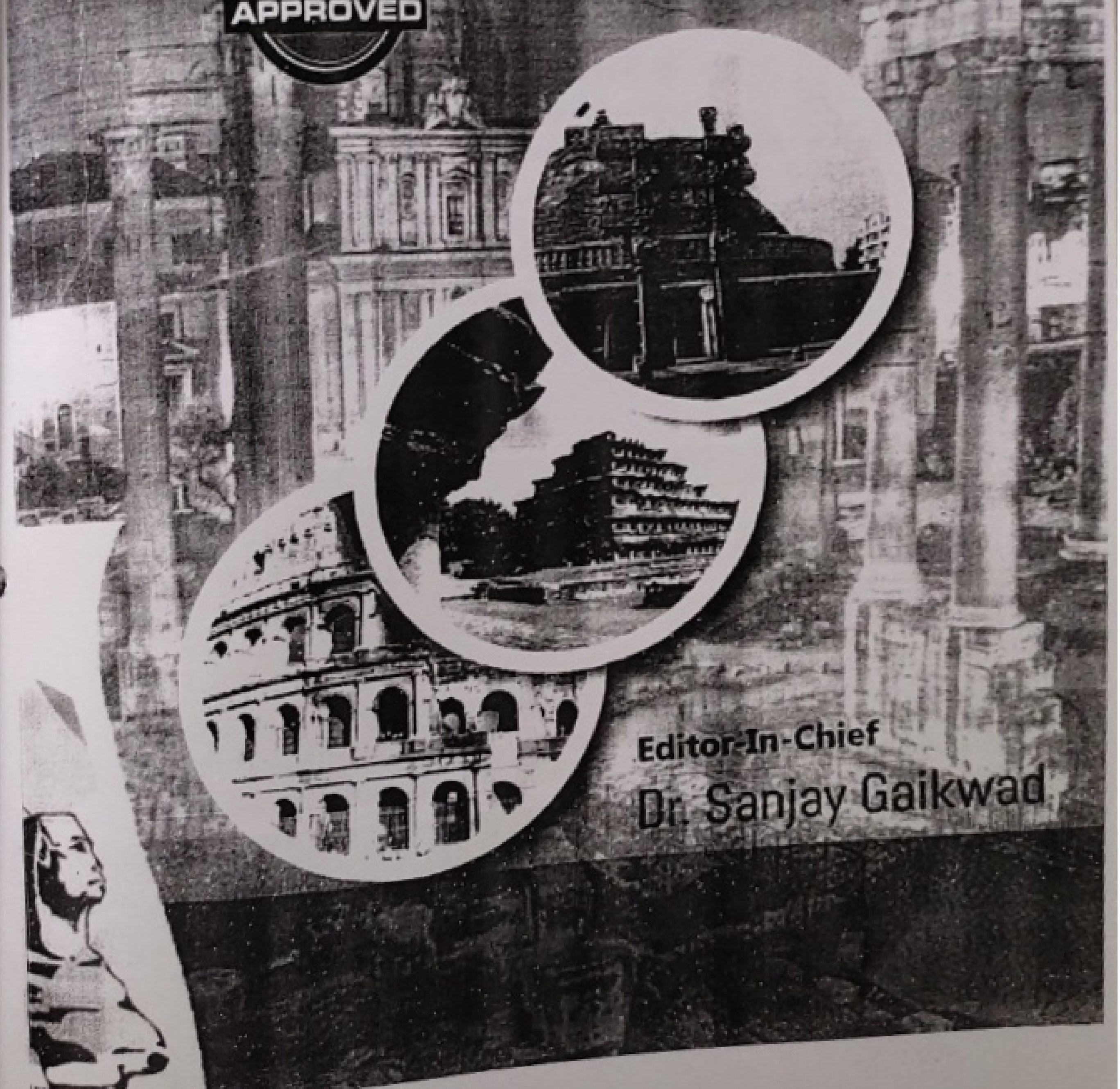

Editor-In-Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

Historicity

International Research Journal

Chief Patron

Dr.Vasant Shinde

Director/Vice-Chancellor
Deccan College,Deemed University,Pune, Maharashtra

Editor-In-Chief

Dr.Sanjay Gaikwad (H.O.D)

M.H.Mahadik Arts and Commerce College,Modnimb, Solapur, Maharashtra

Editor

Dr.Ravikiran Jadhav

D.B.F Dayanand College Of Arts & Science, Solapur, Maharashtra

Contact Us:
Dr. Sanjay Gaikwad
40-D, New Santosh Nagar, Vijapur Road, Solapur-413004
Call us on : +91-9422460023 / +91-9850078760
Email Us : g.sanjayjee@gmail.com
ravikiran.rnj@gmail.com
historicityindia@gmail.com
Website : www.lbp.world

Phone No. : +91-9595 359 435 /0217-2372010
Email ID : ayisrj2011@gmail.com
Webbsite : www.lbp.world

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME : 5 | ISSUE : 7 | MARCH - 2019

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

मध्ययुगीन कालातील स्त्रियांचे धार्मिक जीवन

[illegible]

प्रस्तावना :

[illegible]

भारतीय समाजातील अशिक्षीत असंख्य असा स्त्रीवर्ग आकर्षिला गेला. भारतीय स्त्रीयांनी पौराणिक धर्माचे अनुदायित्व स्विकारून त्या धर्माला प्रचंड प्रतिसाद दिला. त्यांचा त्या धर्मावर पक्का विश्वास बसून त्यांची त्याप्रती गाढ श्रध्दा निर्माण झाली होती. त्या पौराणिक धर्माच्या उपासक बनल्या होत्या. धर्मकार्यात त्या आकांठ बुडाल्या होत्या. परिणामी त्या अधिकाधिक यात आकांठ बुडाल्या.त्यांना किंचितही जाण राहीली नाही. मध्ययगीन भारतीय स्त्रीया पौराणिक धर्मानुसार धार्मिक आचरण आणि धार्मीक विधी करीत होत्या, परिणामी भारतीय स्त्रीयांचा एक मोठा वर्ग अशिक्षीत राहीला. याकाळातील स्त्रिया पौराणिक धर्मातील विधी करण्यात धन्यता मानीत. त्या आध्यात्मिक चिंतनापेक्षा बाहय कर्मकांडाच्या विधीला जास्त प्राधान्य देवून धार्मिक आचरण करीत द

- **पौराणिक धर्माचा स्त्रियांवर पगडा :—**

मध्यकालीन भारतीय स्त्रियांना वैदिक धर्माचे विधी, यज्ञ, उपनिषद संस्कार इत्यादी वर्ज्य झाले. त्यामुळे त्यांना पौराणिक धर्माचे आकर्षण वाटू लागले होते. भारतीय स्त्रिया अशिक्षीतपणामुळे काळ्याकुट्ट अंध:कारात खितपत पडल्या होत्या. तरीही पौराणिक धर्मातील कर्मकांड, पुजाअर्चा, व्रतवैकल्य इत्यादींवर त्यांचा प्रचंड विश्वास बसला. त्या धर्मावर त्यांची गाढ श्रध्दा बसली होती. पौराणिक धर्माचे आचरण करणे त्यांना अधिक सोईचे वाटले. नव्या धर्म तत्वानुसार भारतीय स्त्रीया देवी देवतांच्या मंदिरात जावुन तेथील देवीदेवतांचे मोठया भक्तीभावाने पुर्जाअर्चा करून दर्शन घेत. यासर्व बाबी त्या नित्य नियमाने, नियमितपणे करीत; आजही करतांना आपल्याला दिसत आहे. आज भारतातील ग्रामीण स्त्रीच नव्हे तर शहरी समाजातील उच्चशिक्षीत स्त्रिया सुध्दा या पौराणिक धर्मातील देवी देवतांची मनोभावे आराधना करतात. काळ जरी बदलला तरी पाहिजे त्या प्रमाणात स्त्रीयांमध्ये धार्मीक परिवर्तन झाले नाही. आज देशात मोठया प्रमाणात देवीदेवतांची ठिकठिकाणी प्रचंड मंदिरे आहे. पण त्याच ठिकाणी आमच्या मुलींवर, स्त्रियांवर पाशवी बलात्कार होतात. पण एकदाही मंदीरातील देव अथवा देवी त्या स्त्रियांच्या मदतीला आले असे एकही उदाहरण शोधून सापडत नाही. तरीही भारतीय स्त्रीया पौराणिक धार्माचे विधी व्रत इत्यादी धार्मीक गोष्टी नियमीतपणे करतात. तसेच मध्ययुगीन भारतीय प्रवृत्तीच्या लोकांनी पुराणातील कथा, धार्मीक विधीचे महत्व इत्यादींची माहिती स्त्रियांना सार्वजकिरित्या प्रवचणाद्वारे देण्याची व्यवस्था केली. ही व्यवस्था आजही कायम आहे. एवढेच नव्हे तर दूरदर्शनवरील अनेक मालिका या धार्मीक असून त्या मालीकांतील पुराणातील कथा व धार्मिक विधीचे महत्व इत्यादी गोष्टी भारतीय स्त्रिया मनलावून पाहू व एकू लागल्या आहेत. तत्कालीन व आजच्या भारतीय स्त्रीवर्गात पौराणिक धार्माबद्दल प्रचंड आवड निर्माण झाली असून त्यांची त्यावर पुर्ण श्रध्दा बसली आहे.

- **स्त्रियांची कर्तव्ये :—**

भारतीय पौराणिक धर्मावर पूर्ण विश्वास बसला असू, त्या धर्मातील तत्वांवर, धार्मीक विधीवर विश्वास ठेवीत स्त्रीया दैनंदीन जिवनात त्यांचे आचरण करीत. एवढेच नाही तर त्या धार्मातील तत्वानुसार आपल्या पतीला देवसमान मानीत पती वर्तनाने, चारित्र्याने कसाही असला तरी त्याची सेवा करणे हाच त्यांचा धर्म होता, आजही आहे. अर्थातच आजही भारतीय स्त्रीयांवर पौराणिक धर्माचा पगडा असून त्यानुसार त्यांचे आचरण आहे. त्यांच्यात मात्र विज्ञानामुळे व समाजसुधारकांमुळे काही परिवर्तन झाले असले तरी त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आजची स्त्रि सुद्धा आपल्या पतीला देवासमान मानतात व मनोभावे सेवा करतात.

धार्मिक विधी, देवीदेवतांची पुजाअर्चा करणे, मुंजी, सण, धार्मीक उत्सवात सहभागी होणे, व्रत वैकल्प पाळणे इत्यादींच्या आचरणात स्त्रिया त्यांच्या जिवनाचे सार्थक झाल्याचे समजू लागल्या. त्यांच्या जिवनात मूहूर्त, शकुन अपशकुन, नवस इत्यादी धार्मिक कर्मकांडांना त्या अधिक महत्व देत, आजही देतात. स्त्रीने पतीसाठी व्रतांचे आचरण करून आपल्या पतीचे जीवन संजिवीत करावे अशी भावना होती, आजही भारतीय स्त्रीया याच भावनेने पुजाअर्चा करतात. स्त्रीला पतिव्रता धर्माप्रमाणे आचरण करणे भाग होते, अशी प्रथाच पडली होती. स्त्री धर्माचा आदर्श सांगतांना पौराणिक कथाकारांनी पतिव्रतेची कर्तव्य सांगीतली आहे. त्यानुसार स्त्रीने पतीच्या जेवनानंतर जेवन करावे, तिने हळदकुंक, मंगळसुत्रे सारखे दागिने परिधान करावे, पतीला देव समजावेत. पती हाच हरी, लक्ष्मपती अथवा शिवशंकर समजाव. पतिव्रतेने पतीच्या निधनानंतर सहगमन करावे अथवा विधवा धर्म पाळावा. पतीव्रता धर्म हाच स्त्री धर्माचा आदर्श मानन्यात येते. ही कर्तव्य भारतीय स्त्रीची होती. या कर्तव्यात भारतीय स्त्री अडकली गेली ती कायमचीच. स्त्रियांना पतीव्रतेची कर्तव्ये पार पाडावी लागत. पतीव्रतेचा धर्म हा स्त्रीचा खरा धर्म समजण्यात येई. या तिच्या धार्मिकतेमुळे व कर्तव्यामुळे भारतीय स्त्रीया अशिक्षीत राहील्या. अशिक्षितपणामुळे त्या धर्माचे आचरण नित्यनियमाने आणि श्रध्देने करीत होत्या. त्यांना श्रध्दा व अंध:श्रध्दा व अंध:विश्वास यातील फरक कळला नाही. व त्यातुन भारतीय स्त्री दिवसेंदिवस गुलामगीरीच्या खायीत लोटली गेली. मध्ययुगीन काळातील संतांनी व

VOLUME - 5 | ISSUE - 7 | MARCH - 2019

आधुनिक काळातील समाजसुधारकांनी स्त्रीपुरूष समानतेसाठी प्रचंड लढा दिला. स्त्रियांना शिक्षण देवून त्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी सतत प्रयत्न केलेत. परिणामी आज भारतीय स्त्री शिक्षणाने सर्वोच्च पदापर्यंत पोहोचली आहे. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री अग्रेसर आहे तरीपण त्यांच्यावरील पौराणिक धर्म आणि कर्तव्याचा पगडा कायम आहे. आजही स्त्री कौटुंबिक व सामाजिक आचाराणाला बळी पडत आहे.

- **स्त्रियांचा धार्मिक उत्सवात सहभाग :—**

भारतीय स्त्री प्राचीन काळापासून आजतागायन धार्मीक प्रवृत्तीची आहे. त्यांच्या जीवनात धार्मिक उत्सवसमारंभांना महत्व आहे. त्या धार्मिक उत्सवात सहभागी होवून मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपभोग घेतात. भारतीय धार्मिक संस्कृतीत देवीदेवतांच्या उत्सवांना महत्वाचे स्थान आहे. धार्मिक उत्सवात नवरात्रउत्सव अथवा दुर्गाउत्सव तसेच महानवमीचा उत्सव भारतीय स्त्रियांचा अतिशय आनंदोत्सव असतो. या उत्सवप्रसंगी वेगवेगळया वर्गाच्या स्त्रिया मंदिरात एकत्र जमत असत. यात नर्तिका, वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया, देवदासी स्त्रिया इत्यादीचा सहभाग राहत. या स्त्रिया नऊ दिवस मंदिरातील देवीपुढे नृत्य करीत, इतर अनेक स्त्रिया विविध वाद्य वाजवित असे. प्राचीन काळापासून स्त्रियांना नृत्य, गायन वादन इत्यादींची आवड होती आजही आहे. आज अनेक स्त्रियांनी ही कला जोपासुन यात करिअर केले आहेत. मात्र त्या काळात स्त्रियांवर बरेच बंधने होती. धार्मीक बाबातीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य असल्यामुळे ते मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपभोग घेत. श्रीमंत घराण्यातील स्त्रिया धार्मिक उत्सवात सहभागी होत. शिवरात्रीला स्त्रीया उपवास करून व महादेवाच्या मंदिरात जावून शिवलींगाची पुजा करीत आजही मोठया भक्ती भावाने शिवलांगाची पुजा करतात. या उत्सवात पुरूष वर्ग प्रचंड संख्येने सहभागी होत असत.कृष्ण जन्मोत्सव, रामनवमी, वसंतपंचमी, रक्षाबंधन इत्यादी धार्मिक उत्सवात स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने सहभागी होत.

एकंदरीत भारतीय स्त्रियांना धार्मिक उत्सवात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य होते. स्त्रिया पुरूषाबरोबर महानवमी उत्सव, शिवरात्री, जन्माष्टमी, यासारख्या धार्मीक सणात सहभागी होत. आजही ही परंपरा समाजात कायम असून भारतात मोठया प्रमाणात साजरा करतात. हिंदू स्त्रिया वयंतपंचमी रक्षाबंधन यासारख्या सणांत आनंदाने भाग घेतात मध्ययुगीन भारतीय स्त्रीयांचे जीवन ग्रामीण भागातच जात होते. खेडयातील धार्मीक देवदेवता व त्यांचा उत्सव साजरा करने स्त्रिया आपल्या जीवनाचे अंग मानीत. नागनाथ देवता ही दक्षिण भारतीय स्त्रियांची उपासकेची आवडती देवता होती. आजही कायम आहे. ही ग्रामीण देवता असून एक महत्वाची आणि श्रध्दा असलेली देवता समजली जाते.

- **निष्कर्ष :—**

मध्ययुगीन भारतातील धार्मीक जिवन आणि त्यात स्त्रियांना मिळालेले सामाजिक स्थान इत्यादी वरून असे आढळून येते की, भारतीय स्त्रियांना वेदकालीन धार्मिक हक्क नाकारले होते. उलट त्यांना पौराणीक धर्मातील विधी करण्याचे अधिकार प्राप्त झाले होते. यातून स्त्रिया कर्मकांड, अंध:श्रध्देच्या आहारी गेल्या. यातुनच त्या पुरूषांच्या दास्यात अडकत गेल्या. भारतीय स्त्रिया दिवसेदिवस गुलामगिरीत लोटल्या गेल्या. पौराणिक धार्मिक जिवनामुळे स्त्रियांना गुलाम बनविल्या गेले. मध्ययुगीन स्त्रियांचा पौराणिक धर्मावर प्रचंड विश्वास बसला होता. यातूनच त्या आपल्या पतीला देव मानित व त्यांची आराधना करीत. या काळातील स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. मात्र धार्मिक उत्सवात स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने सहभागीहोवुन जीवनाचा आनंद लुटीत असत.

असे असले तरी या धार्मिक स्थितीमुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अत्यंत खालावला गेला. भारतीय धार्मिक जिवनात त्याकाळात देवदासी पध्दती, नृत्यांगणा पध्दती, वेश्या व्यवसाय, वाहया मूरळी, बहुपत्नीत्व, रखेल पध्दती इत्यादी अनेक अघोरी प्रथा निर्माण झाल्या. या अनेक प्रथामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक जिवनावर अनेक परिणाम होवुन सामाजिक नैतिक पातळी अत्यंत खाल्यावल्या गेली. याला सर्वस्व जबाबदार पौराणिक धर्माचा भारतीय स्त्रियांवर असलेला प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. त्या काळातील ही प्रथा, परंपरा आजच्या विज्ञानयुगात कायम आहे. मात्र स्त्रि शिक्षणामुळे व भारतीय संत व समाजसुधारकांमुळे स्त्रि जिवनात परिवर्तन झाले आहे. असे असले तरी भारतीय स्त्रिया पुरूषांपेक्षा प्रचंड धार्मिक आहेत.

संदर्भ :—

१) प्रा. डॉ. टी. टी. महाजन भारतीय स्त्री जिवनाची वाटचाल यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ नाशिक २००४

२) प्रा. सतिशचंद्र मध्ययुगीन भारत के. सागर पब्लीकेशन पुणे – २०१९

अनुवाद :
प्रा. कृ. पारधी
डॉ. व. तु. देशपांडे
प्रा.म. म. माडींकर

३) संपादक डॉ. धनराज दहाट	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड–१– रवी	संकेत प्रकाशन नागपूर २००१
४) प्रा. गजानन भिडे डॉ. विजय नलावडे डॉ. सौ. वैजयंती नाईकनवरे	मध्ययुगीन भारत (सामाजिक, आर्थिक आणि संस्कृती इतिहास)	फडके प्रकाशन कोल्हापूर– २००२
५) एस. सी. रायचौधरी	सामाजिक सांस्कृतिक एंव आर्थिक भारत का इतिहास (मध्यकालिन)	सुरजीत पब्लीकेशन दिल्ली २००३